

***DIE GESKIEDENIS VAN DIE GATSRAND
VANAF DIE VESTIGING VAN DIE TREKKERGEMEENSKAP
OMSTREEKS 1839 TOT DIE PROKLAMERING VAN
CARLETONVILLE IN 1948***

*** * ***

E.S. VAN EEDEN

***DIE GESKIEDENIS VAN DIE GATSRAND
VANAF DIE VESTIGING VAN DIE TREKKERGEMEENSKAP
OMSTREEKS 1839 TOT DIE PROKLAMERING VAN
CARLETONVILLE IN 1948***

Elize Sonja van Eeden

*Verhandeling goedgekeur vir die graad MAGISTER ARTIUM in GESKIEDENIS in die
FAKULTEIT LETTERE EN WYSBEGEERTE van die POTCHEFSTROOMSE
UNIVERSITEIT VIR CHRISTELIKE HOËR ONDERWYS*

*Leier: Prof. dr. P.F. van der Schyff.
Medeleier: Mnr. P.H.R. Snyman (RGN)*

*Potchefstroom
1988*

INHOUDSOPGAWE

SUMMARY	vii
VOORWOORD	ix
INLEIDING	x

HOOFSTUK EEN

BLANKE VESTIGING EN DORPSTIGTING IN DIE GATSRAND VOOR DIE PROKLAMERING VAN CARLETONVILLE IN 1948	1
--	---

HOOFSTUK TWEE

EKONOMIESE ONTWIKKELING	21
2.1 Landbou en veeteelt	21
2.2 Handel en mynbou	35
2.3 Die rol van Swartmense in die arbeidsmark	47

HOOFSTUK DRIE

GODSDIENSONTWIKKELING	53
3.1 Godsdiens vanaf die vestiging van Trekkers tot 1948	53
3.2 Die Nederduitsch Hervormde Kerk (NH Kerk)	62
3.3 Die Nederduitse Gereformeerde Kerk (NG Kerk)	64
3.4 Ander kerkgenootskappe	67
3.5 Sendingwerk	69

HOOFSTUK VIER

ONDERWYS EN OPVOEDING	73
4.1 Onderwys voor 1900	73
4.2 Onderwys, 1902-1937	77
4.3 Onderwys op permanente grondslag, 1938-1948	86
4.4 Sosiaal-kulturele aktiwiteite	90
4.5 Onderwys aan Swartmense	92

HOOFSTUK VYF

ONTWIKKELING OP POLITIEKE GEBIED	94
5.1 Die tydperk, 1838-1902	94
5.2 Tydperk, 1902-1948	103

HOOFSTUK SES

REGSPLEGING EN MILITÊRE ONTWIKKELING	115
6.1 Regspleging (Wet en Orde)	115
6.2 Militêre Ontwikkeling (Verdediging)	125
6.2.1 Militêre opset voor 1899	125
6.2.2 Tweede Vryheidsoorlog, 1899-1902	129
6.2.3 Ontwikkeling, 1903-1948	139

HOOFSTUK SEWE

ADMINISTRATIEWE GROEI, GESONDHEIDS- EN WELSYNSDIENSTE	146
7.1 Plaaslike administrasie	146
7.2 Gesondheidsdienste	154
7.3 Welsynsdienste	159

HOOFSTUK AGT

KOMMUNIKASIE	...	163
8.1	Pos- en telegrafiese dienste	163
8.2	Padvervoer	168
8.3	Spoorweë	173
8.4	Lugverkeer	176

HOOFSTUK NEGE

SOSIAAL-KULTURELE AKTIWITEITE	...	179
9.1	Ontspanning	179
9.2	Sport	181
9.3	Kultuur	186
SAMEVATTING	...	188
BRONNE	...	196

TABELLE

1. Plaasbesetting in Gatsrand, 1840-1849	8-9
2. Plaasbesetting in Gatsrand, 1850-1857	10
3. Plaasbesetting in Gatsrand, 1857-1870	12
4. Winkels en hotelle in die Gatsrand, 1868-1900	37
5. Getal Swart arbeiders op plase in wyk Gatsrand in 1894	48-50
6. Private en plaasskole in die Gatsrand tot 1899	76
7. Plaasskole in die Gatsrand in 1920	84-85
8. Veldkornette en assistent-veldkornette (ook in 'n waarnemende hoedanigheid) in die Gatsrandwyk, 1849-1910	119
9. Skietverenigings in die Gatsrand Kommando na 1913	140

KAARTE

1. Ligging van Gatsrand	ix
2. 'n Vereenvoudigde kaart van die geologie van die Gatsrand ...	x
3. Plaasbesetting in die Gatsrand, 1839-1857	11
4. Plaasbesetting in die Gatsrand, 1858-1898	14
5. Die vestiging van goudmyne en dorpsproklamerings tot 1948	20
6. Die kommunikasienetwerk in die Gatsrand tot 1948	178

FOTO'S EN ILLUSTRASIES

1. 'n Lugfoto van Carletonville en omgewing in ongeveer 1950 ...	viii
2. Ene Harmse se graf op Buffelsdoorn	3a
3. Van die eerste huise in Carletonville, uitbreiding nr. een ...	18a
4. Guy Carleton Jones	19a
5. Dagbreekkwekery op Jachtfontein, 1951	27a
6. 'n Advertensie van Dagbreekkwekery, 1952	27a
7. Adorp kaasfabriek	38a
8. 'n Woning van 'n nedersetter	38a
9. Skag nr. een op Blyvooruitzicht	40a

10. Eerste mynhuise op Blyvooruitzicht	40a
11. Die eerste goudstaaf van die Blyvooruitzichtmyn, 1942.	40a
12. Sinking van skag nr. twee op Wes-Driefontein	41a
13. Ontwikkeling by skag nr. twee op Wes-Driefontein	41a
14. West Wits hotel	45a
15. Tydelike kampongs by die Wes-Driefonteinmyn, 1946	50a
16. P.J.W. Schutte	54a
17. Die Jachtfontein kerkgebou	57a
18. Kerkraadslid B.J.J. Vermaas	58a
19. Hoeksteenlegging van die Sendingkerk te Fochville, 1948	71a
20. J.P. Borrius	73a
21. Leerlinge en personeel vandie skool Elandsfontein nr. 289, 1904.	77a
22. Leerlinge en personeel van die Rooipoort 50 skool, 1916.. . . .	79a
23. Rooipoort 50 skoolkomitee, 1910	80a
24. Leerlinge en personeel van die Welverdiendskool, 1916	82a
25. Wonderfontein skoolgebou, 1929	85a
26. K.J. Kerling	85a
27. Die skool Elandsfontein nr. 289 se bus in ongeveer 1930... ..	88a
28. Leerlinge en offisiere van Elandsfontein nr. 289 tydens 'n ka= detsaamtrek in Potchefstroom, 1917	90a
29. Voorbeeld van 'n rekwisisie ten gunste van T.F.J. Dreyer, 1907.	103a
30. Kommandant T.F.J. Dreyer	104a
31. Generaal Louis Botha	105a
32. Volksvergadering op Bankstasie, 1914	105a
33. G.P. Brits	107a
34. J.B. Wolmarans	108a
35. Wolmarans se begrafnis, 1948	112a
36. Die SAC-pos te Losberg	119a
37. Van die opgekommandeerde Gatsranders, 1899	128a
38. Veldkornet J.T. Martins	129a
39. Van die Gatsrand burgers in die krygsgevangenekamp te St. He= lena, 1900	130a
40. Kaptein Danie Theron	132a
41. Konsentrasiekampkinders in die Krugersdorp kamp	137a

42.	Lede van die Losberg Skietvereniging, 1920	141a
43.	Womens Charity Committee	161a
44.	'n Gedeelte van die poskoetsstal op Welverdiend	163a
45.	C. Dreyer	165a
46.	'n Sportdag op Elandsfontein nr. 289, 1910	179a
47.	Blyvoor Amateur Dramatic Society	180a
48.	Die Wolmaranse as wildjagters	182a
49.	Elandsfontein nr. 289 se tennisklub, 1910	184a

SUMMARY

The Gatsrand (as a series of ridges) is not only a well-known geographical feature in the Western Transvaal but also features prominently as a definite area in the settlement history of the Whites in the Transvaal. In fact, the first farms in this area were registered simultaneously with farms in the neighbouring Mooi River area.

Due to the inhabitants' agrarian predisposition up to the early years of the twentieth century, agriculture and stock farming formed the basis of the area's economic infrastructure. Initially the Potchefstroom market was the nearest outlet for products. Later on products were also sold at Johannesburg, Randfontein and Krugersdorp. In the process of development of this enterprise, stock diseases, droughts, poverty and wars continually set the inhabitants back. Prior to the establishment of gold mines (since 1937) in the northern areas of the Gatsrand, which enhanced economic development, the area's development was mainly dependent on the subsistence needs of the surrounding towns.

In this respect the building of roads to places like Krugersdorp, Randfontein, Pretoria and Johannesburg was beneficial to the Gatsrand as all these routes passed through this area. Administrative duties were initially performed by a field cornet and later by a justice of the peace, who was subordinate to the magistrate of Potchefstroom. In a similar fashion educational matters were handled by the Potchefstroom School Board. Until 1948, with the exception of Klipdrift School, there were only primary schools on several farms in the area which had from one to four teachers. With outbreaks of illness even the medical services in Potchefstroom rendered help in the Gatsrand. Inhabitants had to travel to Potchefstroom, some of them covering great distances, if they were in need of medical facilities. Initially the nearest centre for worship was also in Potchefstroom. The first congregation in the Gatsrand was founded in 1926 at Fochville with boundaries which included the largest part of this area.

Since 1937 gold mine development has provided definite advances in local development. Up to 1948 six towns had been proclaimed, congregations were formed, houses and roads were built to accommodate the growing number of inhabitants. This resulted in the establishment of numerous enterprises. The number of pupils increased and smaller schools had to amalgamate with larger schools.

By 1948 it was apparant that the development in the Gatsrand would be phenomenal due to the rich discoveries of the then established gold mines.

INLEIDING

Geskiedenis op plaaslike en streekvlak is 'n relatief jong vertakking van die geskiedeniswetenskap en 'n terrein waarop daar nog min navorsing gedoen is.¹⁾ Die waarde hiervan vir die nasionale geskiedenis word ook te dikwels gering geskat, terwyl 'n studie van die doen en late van die mens in 'n historiese gemeenskap juis 'n vollediger beeld van die nasionale geskiedenis gee.²⁾

In die afgelope kwarteeu het belangstelling in plaaslike geskiedenis toegeneem. 'n Algemene gebruik van veral plaaslike owerhede in die huidige tydsges is om by geleentheid van veral eeufeste dorpe se geskiedenis te laat opstel.³⁾ Graaff-Reinet, Stellenbosch, Paarl, Pietersburg, Klerksdorp en Potchefstroom is maar enkele voorbeelde hiervan. Carletonville, wat in 1948 geproklameer is, word in 1988 40 jaar oud. Dié dorp se plaaslike owerheid het die Departement Geskiedenis van Potchefstroomse Universiteit vir Christelike Hoër Onderwys genader om navorsing oor dié gebied se geskiedenis te doen.

Om by Carletonville se geskiedenis van 1948 af aansluiting te vind, is besluit om by wyse van hierdie verhandeling eers die voorgeschiedenis van die omgewing van 1839 af tot 1948 te behandel. Die dorp se geskiedenis kan nouliks tot sy reg kom as die voorafgaande distriks- en veral die wyksgeskiedenis buite rekening gelaat word.

Die studieveld van die verhandeling is ten opsigte van verskeie aspekte in elke afdeling na 'n groter gebiedsverband uitgebrei. Aspekte soos die pioniersgeskiedenis, regspleging en militêre ontwikkeling asook kommunikasie en politiek kon nie van distriksverband losgemaak word nie, terwyl die ekonomie, onderwys, kerk- en bestuursontwikkeling sowel as gesondheid en welsyn in 'n groot mate met Potchefstroom se geskiedenis verband hou.

1) A.G. Oberholster, "Streekgeskiedenis en die historikus", *Contree* 6, Julie 1979, p.29.

2) P.L. Scholtz, *Streekgeskiedenis - 'n fassinerende mikrokosmos*, p.7.

3) A.G. Oberholster, "Redaksioneel", *Contree* 7, Januarie 1980, p.3.

In die geheel werk al hierdie aspekte mee om die destydse wyk Gatsrand, waarin die huidige Carletonville geleë is, in wyer streekhistoriese perspektief te stel.

Baie min navorsing is in die verlede oor die Gatsrand se geskiedenis gedoen. Enkele populêre publikasies (gedenkblaaië) het wel die lig gesien. Ook het navorsing oor 'n gedeelte van die geologie, geografie en ekonomie van die gebied in enkele manuskripte en tydskrifartikels verskyn. In hierdie studie van die voorgeskiedenis van die huidige Carletonville munisipale gebied is die reeds gemelde wyk Gatsrand asook 'n klein gedeelte van die wyk Boven-Moorivier as ondersoekgebied gekies.

Die gebied waaruit die destydse wyk Gatsrand bestaan het, is oos van Potchefstroom geleë en het verder oos tot teen die distrikte Witwatersrand en Heidelberg gestrek. Noord het wyk Boven-Moorivier die grens gevorm. Plase in dié wyk wat by die studieveld ingesluit is en waarvan 'n groot deel tans in die Carletonville munisipale gebied val, is Stinkhoutboom, Blaauwbank, Welverdiend, Goudvlakte-Oos, Goudvlakte-Wes en Wonderfontein. Gatsrandwyk se suidelike grens het tot naby die huidige Parys gestrek en vandaar verder suid-oos tot teen die distrik Vereeniging. Na hierdie afgebakende studieveld word in die verhandeling verwys as *Gatsrand* teenoor *wyk Gatsrand* wanneer dit oor sake binne wyksverband handel.

Die geskiedenis van Fochville, wat in 1920 geproklameer is en binne wyk Gatsrand geval het, word slegs aangesny in so ver dit die ontwikkeling van die res van die wyk beïnvloed het. Navorsing oor Fochville se ontwikkeling regverdig 'n afsonderlike studie. Namate mynbedrywighe in die gebied begin het, word meer klem op die ontwikkeling van die noordelike dele van die gebied onder bespreking - vandag deel van die Carletonville munisipale gebied - gelê.

Origens het die wyk tot en met 1936 net uit plase bestaan. Uit aktes blyk dit dat plase se nommers dikwels verander is, veral in 'n latere stadium toe dele van die gebied by ander distrikte ingedeel is. In die verhandeling word deurgaans verwys na die eerste plaasnommer wat toegeken is.

As gevolg van die wydgestrekte geografiese veld en lang tydspan is die navorsing veral op die Blanke bevolkingsgroep afgestem. Alhoewel aandag wel sydelings geskenk word aan die doen en late van Swartmense, moet dit nie as volledig beskou word nie. Dit is duidelik dat 'n breë studieterrein nog hier braak lê. Benewens die lang tydspan en die geografiese omvang van die terrein het die verweefdheid van die gebied se geskiedenis met dié van die distrik Potchefstroom die navorsing bemoeilik.

Primêre navorsing is hoofsaaklik in die Transvaalse Argiefbewaarplek (TAB) gedoen. Dokumente wat betrekking het op wyk Gatsrand voor 1900 is veral in die argief van die Landdros van Potchefstroom en die Staatssekretaris gevind. Gegewens oor die eerste drie dekades na Trekkervestiging (vanaf 1839)) is egter skaars en vir inligting is grotendeels op gepubliseerde argivale en sekondêre bronne gesteun.

Bronne vir die tydperk 1900 tot 1948 is veral gevind in private versamelings, kerkargiewe in Transvaal asook argiefgroepe in die Sentrale Argiefbewaarplek (SAB), TAB en Onderwysmuseum. Daarbenewens is ook gesteun op dokumente in die besit van die Munisipaliteit Carletonville en die Nederduitse Gereformeerde gemeente Losberg. Die Staatskoerante van die ZAR en die Unie van Suid-Afrika asook plaaslike koerante sowel as mondelinge getuienisse en herinneringe (soos verkry uit die Carletonville argiefgroep van die PU vir CHO wat tans opgebou word en in die teks aangedui word as Carletonville - PU vir CHO) het baie daartoe bygedra om leemtes ten opsigte van sekere temas en periodes te vul.⁴⁾ Om die Gatsrand in provinsiale en nasionale perspektief te stel, is sekondêre bronne hoofsaaklik gebruik.

* * * *

Gatsrand se geologiese formasie sou die vernaamste oorweging word waarom ontwikkeling in veral die jare dertig van die twintigste eeu in die gebied versnel het, naamlik toe goud ontdek is.

- 4) Terwille van eenvormigheid en vanweë uiteenlopende ordeningsisteme betreffende veral primêre bronne en manuskripmateriaal word die term "verwysing" (afgekort verw.) deurgaans gebruik in plaas van die term "band".

Die gebied word oor die algemeen gekenmerk deur 'n wye plat vallei wat omring word deur graniettrif aan die noordekant en die lae granietheuwels van die Gatsrand aan die suidekant met hoër parallelle heuwels van Pretoria-kwartsiet verder suid. In hierdie dolomitiese vallei word die Wonderfontein=spruit aangetref. Dit is die hoofdreineringsaar van die gebied en vloei na die Mooirivier in die weste.⁵⁾

Die savanne-tipe plantegroei word onderbreek deur die teenwoordigheid van struik wat verspreid voorkom.⁶⁾ 'n Prominente kenmerk van die topografie is die aanwesigheid van sinkgate. Sinkgate het voor die aanvang van mynbedrywighede in die gebied natuurlikerwys ontstaan. Onderaardse grotte is gevorm deur die oplossing van dolomitiese gesteentes deur grondwater. Dit het aanleiding gegee tot die skielike of geleidelike insakking van grondlae.⁷⁾ Mynbedrywighede het dié proses verhaas.

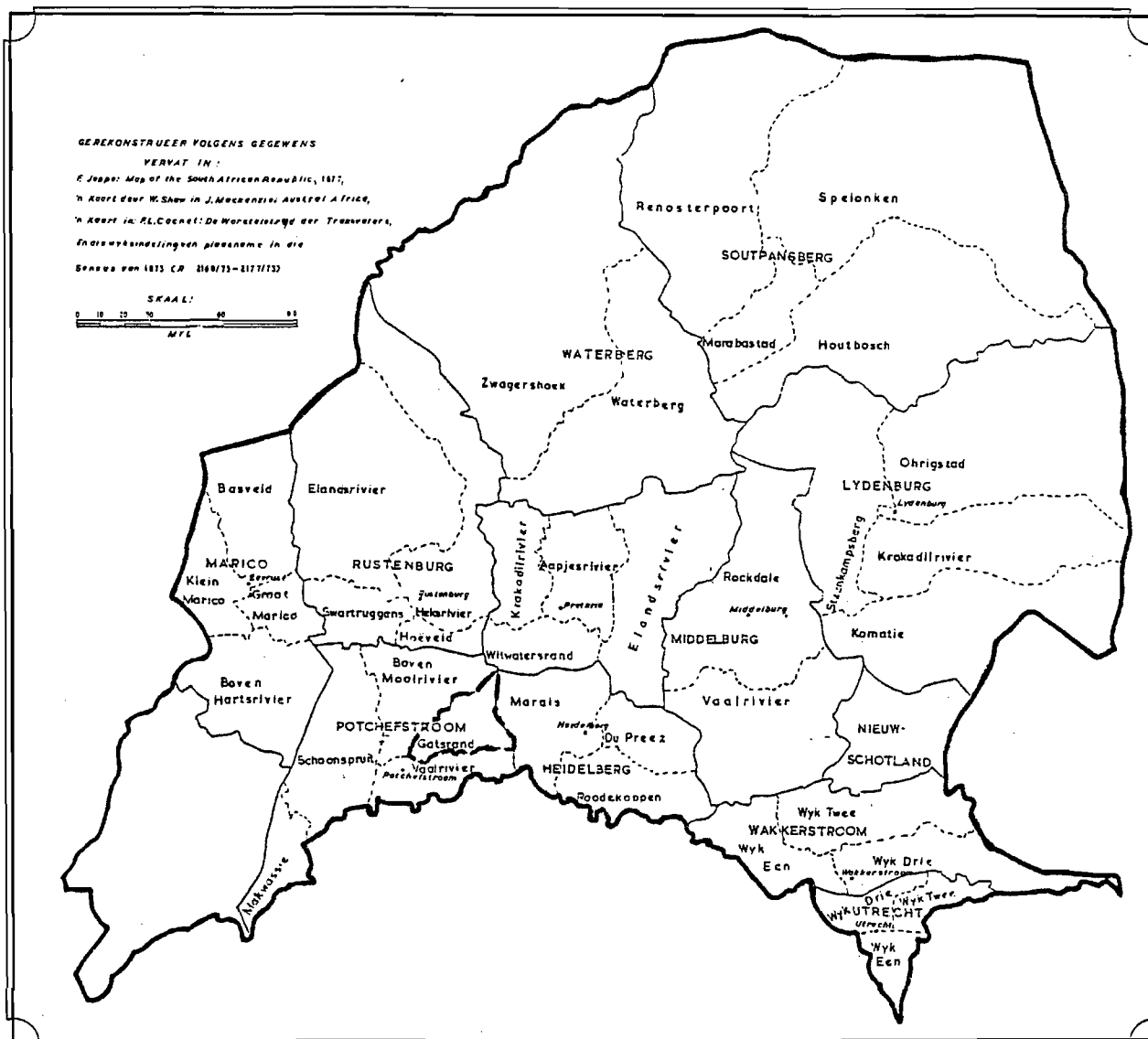
Die feit dat wyk Gatsrand in die studietydperk deel uitgemaak het van die distrik Potchefstroom, het dit nie moontlik gemaak om 'n volledige sensusopname van die getal bewoners van die Gatsrand te bekom nie. Uit statistiese gegewens van die latere landdrosdistrik Oberholzer (gestig in Augustus 1953 en sluit 'n gedeelte van Gatsrand in) word bevolkingsdata, soos verkry in 1946, van die dorp Carletonville gegee. Daar was toe 143 Blankes, 678 Swartes en twee Gekleurdes in die dorp woonagtig terwyl die totale Blanke bevolking van die distrik Oberholzer 1 504, die Swartes 4 826, die Gekleurdes 128 en die Asiate 37 was.⁸⁾

-
- 5) R.A. Pelletier, "Contributions to the geology of the Far West Rand", *Transactions of the Geological Society of South Africa* XL, 26 July 1937, p.128.
 - 6) A.M. Heyns, 'n *Geografiese ondersoek na die landboukleinhoewes in die gebied Randfontein-Welverdiend*, p.2.
 - 7) A. Nieuwoudt, *Die beplanning van die ontwikkelende verspreide stad in die gebied Carletonville, Fochville en Westonaria*, pp.59, 61.
 - 8) Republiek van Suid-Afrika, *BURO VIR STATISTIEK: Stedelike en plattelandse bevolking van Suid-Afrika, 1904-1960: Verslag nr. 02-02-01*, pp.91, 95, 99, 104, 182.

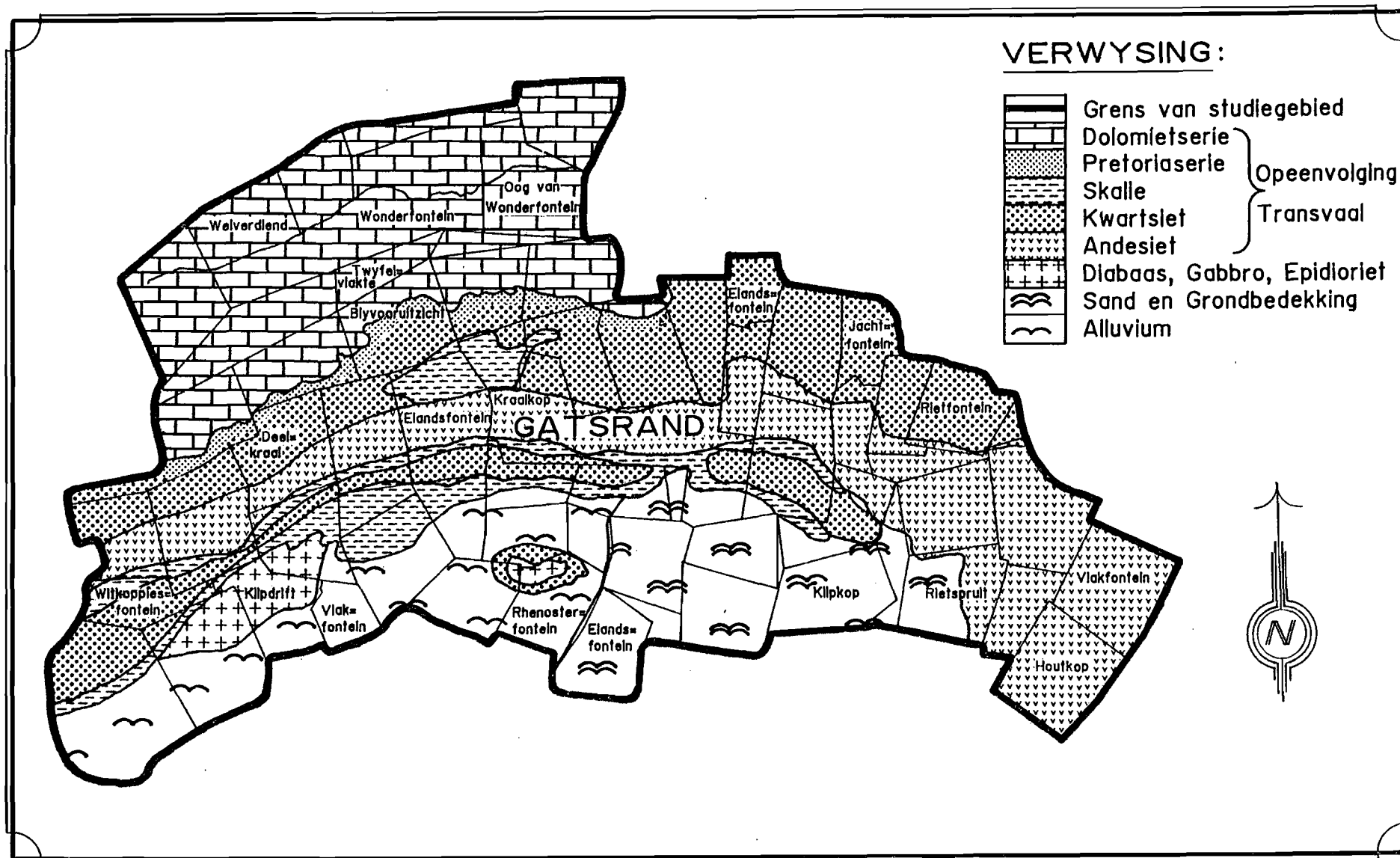
'N LUGFOTO VAN CARLETONVILLE EN OMGEWING IN ONGEVEER 1950

Foto: Dr. J.F. Wolmarans (Carletonville)

KAART 1 LIGGING VAN GATSRAND

BRON: F. J. Potgieter, Die vestiging van die Blanke in Transvaal, 1837-1886, met spesiale verwysing na die verhouding tussen die mens en die omgewing.

KAART 2 'n VEREENVOUDIGDE KAART VAN DIE GEOLOGIE VAN DIE GATS RAND

BRONNE: R.A. PELLETIER, "Contributions to the geology of the Far West Rand"
 plaat VII.
 GEOLOGIESE REEKS, 1:25000, kaart 2626, Wes-Rand.

Geological Society S.A.

XL, 26.7.1937,

HOOFSTUK EEN

BLANKE VESTIGING EN DORPSTIGTING IN DIE GATSRAND VOOR DIE PROKLAMERING VAN CARLETONVILLE IN 1948

Reeds voor Blanke vestiging in die Gatsrand het Swartes die gebied bewoon. Die omvang en presiese ligging van hul aanwesigheid is moeilik om vas te stel.

Op Askoppie en ander soortgelyke koppies langs die Gatsrandheuwels is nog oorblyfsels van mure en ashope.¹⁾ 'n Grot met oorblyfsels van hutte en gebruiksvorwerpe is op die plaas Kleinfontein te sien. 'n Swartstam het vermoedelik hier geskuil tydens Mzilikazi en sy Ndebele (Matabele) se verwoestingsveldtog op die Hoëveld.²⁾

Alhoewel die omgewing se kenmerkende heuwels, sinkgate, grotte, permanente water, voldoende weiding, skuiling en hout dit 'n ideale woongebied vir die Swartstamme gemaak het,³⁾ het die Trekkers tydens die eerste strafekspedisie teen Mzilikazi in Januarie 1837 tot in die Gatsrand geen inboorlinge aangetref nie. Dit kan grootliks toegeskryf word aan die Ndebele se verwoestingsveldtog.⁴⁾

In Volkekundige studies word vermeld dat Tswanastamme wel vir onderbroke tydperke in die omgewing gevestig was voordat die Trekkers hulle daarheen begewe het. 'n Vertakking van die Kwenastam onder leiding van Mare het hulle vermoedelik na 1823 in die suidelike deel van die Gats-

1) A.P. Nel, "Buffelsdoorn - 'n baken in ons kerk se geskiedenis", *Gereformeerde Vroueblad*, xxx (8), Januarie 1977, pp.12-13.

2) Carletonville (PU vir CHO), verw. 3: Onderhoud dr. J.F. Wolmarans, 15.4.1987.

3) W.J. Badenhorst, "Die geskiedenis van Potchefstroom", in A.J. van der Walt (red.), *Potchefstroom, 1838-1938*, p.18.

4) J.C. Voight, *Fifty years of the history of the republic in South Africa, 1795-1845*, p.168. Vergelyk ook H.B. Thom, *Die lewe van Gert Maritz*, p.131.

rand gevestig.⁵⁾ Mare het 'n groot losstaande heuwel gekies as woonplek en dit Kokosi (Losberg)⁶⁾ genoem. Een van sy seuns (Kokosi) is na die heuwel vernoem. Kokosi was ook die laaste bekende hoofstat van die groep. Die verwoestingsveldtog van die Ndebele het gelei tot hierdie groep se verstrooiing en teen 1830 het 'n groot groep van hulle na die huidige Vrystaat en Lesotho uitgewyk.⁷⁾ 'n Ander Kwena-vertakking, die Molotswane, het skynbaar in die tweede helfte van die agtiende eeu 'n tyd lank naby die huidige plaas Deelkraal gewoon.⁸⁾

A.H. Potgieter se trekgeselskap wat in 1836 vanuit die Kaapkolonie na die noorde getrek het, het met Mzilikazi se Ndebele gebots. Van die geselskap se vee is in Oktober 1836 by Vegkop deur die Ndebele gebuit maar dit is in Januarie 1837 deur Gerrit Maritz en Potgieter se kommando by Mzilikazi se stat Mosega teruggeneem.⁹⁾

In April 1837 was drie trekgeselskappe op Thaba Nchu saamgetrek en is Piet Retief as goewerneur verkies. Alhoewel Potgieter die Hoëveld en noorde as bestemming voor oë gehad het, het hy tog besluit om saam met Retief na Natal te gaan. Die geselskap van Piet Uys het in Augustus 1837 by die ander op Thaba Nchu aangesluit. Terwyl die trekgeselskap van Retief na Natal is, het dié van Potgieter, Uys en Maritz agtergebly met die doel om 'n tweede kommando teen Mzilikazi te organiseer.¹⁰⁾

5) L.P. Vorster, *Die baKWENA baMARE-a-PHOGÔLê* (MA-verhandeling, 1958), p.45.

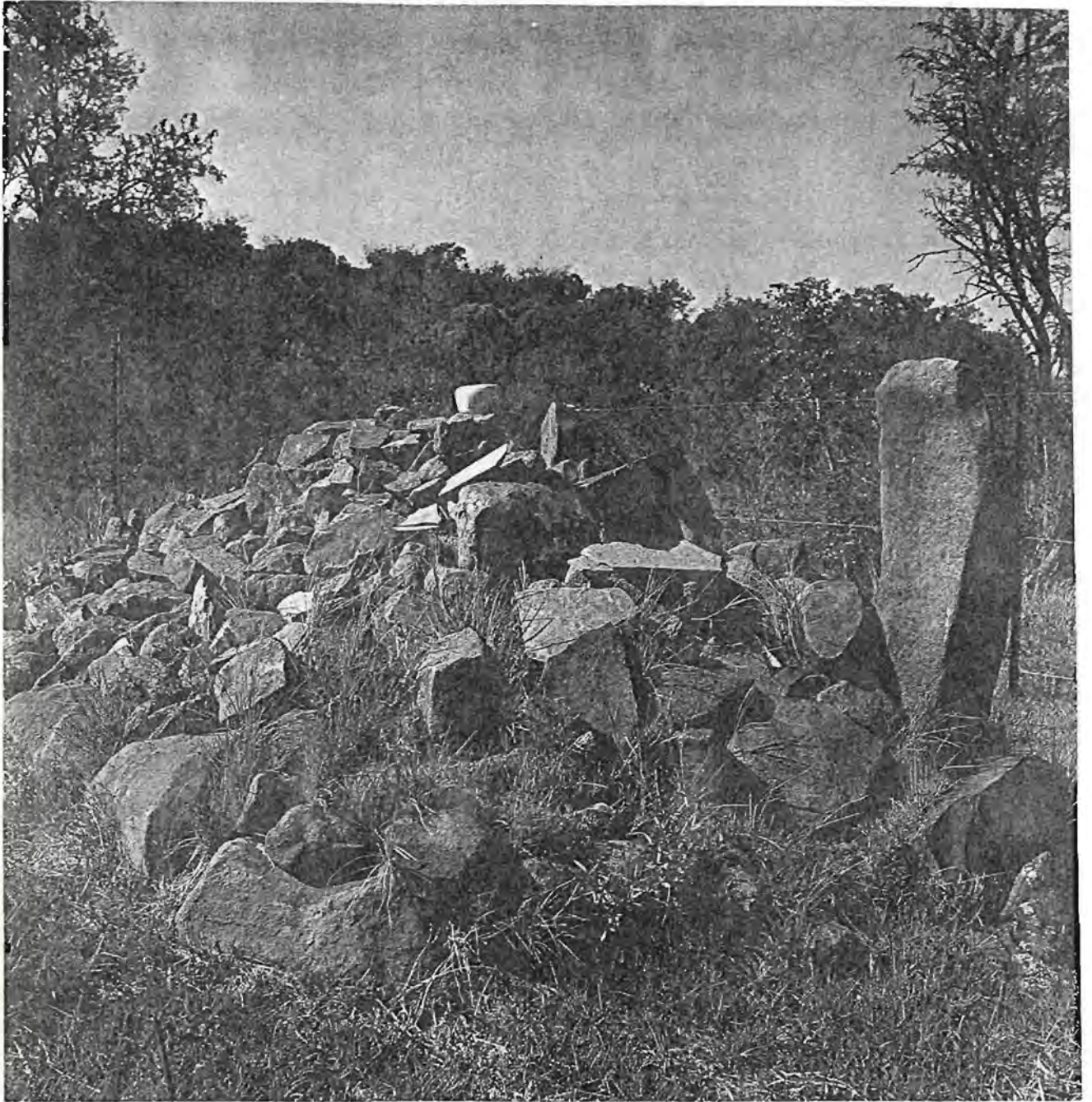
6) Losberg is geleë binne die grense van die plaas Rhenosterfontein in die suidelike deel van Gatsrand.

7) L.P. Vorster, *Die baKWENA baMARE-A-PHOGÔLê*, pp.52.57.

8) P.-L. Breutz, *Die stamme van die distrik Ventersdorp*, p.103.

9) C.F.J. Muller, "Die Groot Trek-tydperk, 1834-1854," in C.F.J. Muller (red.), *500 jaar Suid-Afrikaanse geskiedenis*, pp.134-137.

10) P.J. van der Merwe, *Die Matabeles en die Voortrekkers*, p.148., G.S. Preller, *Voortrekkermense III*, p.91. Vergelyk ook C. Potgieter en N.H. Theunissen, *Kommandant-generaal Hendrik Potgieter*, pp.68, 74.

ENE HARMSE SE GRAF OP BUFFELSDOORN
Foto: Anglo American Corporation (Marshalltown)

Maritz het weens siekte nie die tweede ekspedisie in November meegemaak nie en in die laer agtergebly. Op 14 November 1837 het die kommando van Potgieter en Uys daarin geslaag om Mzilikazi se Ndebele tot oor die Limpoporivier te verdryf. Die vee is, met Maritz se aansluiting by Potgieter en Uys, in die Gatsrand verdeel en die plek is Deelkraal genoem.¹¹⁾ Met hulle aankoms in Natal in Januarie 1838 was Retief reeds besig om met Dingane te onderhandel. Na die onverwagse moord op Retief en sy geselskap by Dingane se kraal, het die Trekkers hulle hoop op Potgieter en Uys gevestig. Op 6 April 1838 is een van die twee afdelings onder Potgieter en Uys deur die Zoeloes by Italeni in 'n hinderlaag gelei. Uys het sy lewe verloor en van die Trekkers het vir Potgieter hieroor verkwalik. Met 'n geselskap van ongeveer 160 man en hulle families het Potgieter Natal verlaat en na die noorde vertrek.¹²⁾

Teen November 1838 was baie van Potgieter semense gevestig in die omgewing van die Vetrivier, Winburg en oorkant die Vaalrivier. 'n Klein groepie het hulle selfs rondom die huidige Heidelberg en Suikerbosrand gevestig.¹³⁾ In Desember 1838 het Potgieter die landstreek noord van die Vaalrivier tot Trekkergebied verklaar¹⁴⁾ en sy geselskap langs die Mooirivier, 11 kilometer noordoos van die huidige Potchefstroom, gevestig. Dié nedersetting het as Potchefstroom en later as Oude Dorp bekend gestaan.¹⁵⁾ Swak bodemgesteldheid was een van die redes vir die besluit op 'n terrein meer na die suide waar die huidige dorp (Potchefstroom)¹⁶⁾ toe in 1841 uitgelê is.

- 11) P.J. van der Merwe, *Die Matabeles en die Voortrekkers*, pp.218-219 en G.S. Preller, *Voortrekkermense III*, p.91. Kyk ook p.6, voetnoot 28.
- 12) C. Potgieter en N.H. Theunissen, *Kommandant-generaal Hendrik Potgieter*, pp. 94, 113. Vergelyk ook D. Branken, "Maritz se laer by Suikerbosrand", *Argiefnuus*, xxvii (8), Februarie 1985, pp.29-30.
- 13) C. Potgieter en N.H. Theunissen, *Kommandant-generaal Hendrik Potgieter*, p.114.
- 14) E.A. Walker, *The Great Trek*, p.227.
- 15) W.J. Badenhorst, "Die geskiedenis van Potchefstroom", in A.J.N. van der Walt (red.), *Potchefstroom, 1838-1938*, p.10. Vergelyk ook D.J.P. Haasbroek, *Die geskiedenis van Potchefstroom, 1838-1881*, p.4.
- 16) Die datum waarop die naam Potchefstroom, wat andersins ook bekend was as "Mooirivier Dorp", vir die eerste keer gebruik is, is onseker. Kyk G.N. van den Bergh, "Is Klerksdorp die oudste dorp in Transvaal?" *Contree* 18, Julie 1985, p.9. Vergelyk ook D.J.P. Haasbroek, "Potchefstroom, waar kry jy daardie naam?", *Contree* 3, Januarie 1978, p.25.

Volgens die "plaasrequestenregister" het kommandant Potgieter reeds van 3 Junie 1839 af plase in die distrik Mooirivier uitgegee.¹⁷⁾ J. de Klerk is later dié jaar as landdros van die hele "overbergse" gebied aangestel om die toekenning te behartig.¹⁸⁾ Volgens oorlewering het ene Harmse en sy familie hulle reeds teen 1836 op die terrein van die huidige plaas Buffelsdoorn in die Gatsrand bevind. Dié Harmse is blykbaar deur 'n gekweste buffel naby 'n plaat doringbosse doodgetrap en daar begrawe.¹⁹⁾ 'n Klipstapel wat na bewering Harmse se graf is, is nog op die plaas te besigtig.

Dit is insiggewend dat die plaas Buffelsdoorn moontlik eers 'n ander naam gehad het. In die "plaasrequestenregister" is die plaas Buffelspoortje in 1839 aan W.A. du Plessis gegee wat dit in 1856 aan P.J.W. Schutte onder die naam Buffelsdoorn oorgedra het.²⁰⁾ 'n Verklaring vir die moontlike naamsverandering kan gekoppel word aan die buffelepisode aldaar.

Dit is bekend dat ernstige droogtes in die distrik Graaff-Reinet in 1821 en daarna geheers het en boere rondgetrek het om beter weiding vir hulle vee te soek. Sommige het selfs so ver as die Trans-Oranje getrek.²¹⁾ Moontlik het van dié mense, in die dertigerjare oor die Vaalrivier getrek en hulle in die omgewing van die Mooirivier gevestig.²²⁾

17) Registrateur van Aktes (TAB), verw. 2433: Plaasrequestenregister, 1838-1851. Waar die plase aangeteken is en wie vir 1838 se aange-tekende plase verantwoordelik was, is onseker. Dit is moontlik dat, aangesien Maritz weens swak gesondheid nie die tweede ekspe-disie teen Mzilikazi kon meemaak nie, hy by die laer op Suikerbosrand agtergebly het waar dié register begin is.

18) J.H. Breytenbach (red.), *Suid-Afrikaanse Argiefstukke, Natal nr. 1: Notule van die Natalse Volksraad, 8 Oktober 1841, 1838-1845*, pp.115-116.

19) B.J.V. Naudé (red.), *Gedenkuitgawe: Ontvangs van poskoets te Oberholzer, 9-11 Februarie 1952*, p.51. Vergelyk ook *Carletonville/Fochville Herald*, 5.10.1973, p.9 en 29.8.1982, p.24, asook H. Eliot, "Down towards the styx", *Optima* 34(2), p.107.

20) Registrateur van Aktes (TAB), verw. 2433: Plaasrequestenregister, 1838-1851.

21) P.J. van der Merwe, *Die noordwaartse beweging van die Boere voor die Groot Trek, 1770-1842*, pp.180, 205, 208, 282.

22) P.J. van der Merwe, *Die Matabeles en die Voortrekkers*, p.218. Kyk ook R. Marx, "Watter is die oudste dorp in Transvaal?" *Contree* 19, Januarie 1986, pp.28-29.

'n Deeglike studie is gemaak oor die moontlike aanwesigheid van Harmse in die gebied. Die enigste persoon wat waarskynlik in aanmerking kan kom vir die oorlewering, is Bartholomeus Harmse. Anna Christina Harmse (gebore Fourie) verwys in 'n brief (geskryf voor 1869) aan die landdros van Potchefstroom na haarself as die weduwee van Bartholomeus, gebore in die distrik Graaff-Reinet. Sy is in 1802 met hom getroud en het ten tyde van dié skrywe op Muiskraal, geleë in die wyk Mooirivier, gewoon.²³⁾

B. en A.C. Harmse word in 1842 vermeld in die doopregister van die Potchefstroom-gemeente waar hulle as getuies die doop van 'n Harmse-kind bygewoon het.²⁴⁾ Op daardie stadium was B. Harmse 'n bejaarde man van ongeveer 83 jaar.²⁵⁾ Dit kon hy gewees het wat naby die plaat doringbosse op die plaas Buffelsdoorn doodgetrap is (maar moontlik reeds op Muiskraal gewoon het). Geen sterftekennis van B. Harmse kon opgespoor word nie. Die beweerde buffelepisode moes dan na alle waarskynlikheid in die tydperk tussen 1842-1856 plaasgevind het.

Aansoeke vir plase in die Gatsrand is in die "plaasrequestenregister" gevind. N. Grobler het op 3 Junie 1839 aansoek gedoen vir De Rietfontein en L.A. Erasmus op 15 Junie vir Elandsfontein, sowel as Krosalkop op 8 Julie. W.A. du Plessis volg deur op 8 Julie aansoek te doen vir Buffelspoortje, H.L. Janse van Vuuren op 13 Julie vir Rhenosterfontein, J.L. Pretorius op 22 Julie vir De Oertelskraal, G.T. van Vuuren op

23) Potchefstroom Landdros (TAB), verw. 8: A.C. Harmse/Landdros, (1879-1881). Alhoewel die ongedateerde brief in die 1879-1881-lêer van die Landdrosargief voorkom, is dit moontlik dat die brief vroeër geskryf is. A.C. Fourie is in 1784 gebore en oorlede in 1869 op die ouderdom van 85 jaar. In die brief het sy 'n fout gemaak deur haar ouderdom as 87 aan te gee. Kyk Meester van die Hooggeragshof (TAB), Boedel van A.C. Harmse, nr. 19631, Junie 1869. Kyk ook C.G.S. de Villiers en C. Pama, *Geslagsregisters van die ou Kaapse families, I. (A-M)*, p.284.

24) Potchefstroom-Gemeente (NH-Kerkargief, Pretoria), verw. G1 nr. 3/3/1: Doopregister, 27.3.1842-24.12.1849.

25) Volgens De Villiers en Pama, is B. Harmse in 1759 gedoop. Kyk C.G.S. de Villiers en C. Pama, *Geslagsregisters van die ou Kaapse families I (A-M)*, p.284.

8 Augustus vir Strypoort, W. Meintjies op 12 Oktober vir Uys zijn Deelkraal, C.J.H. Kruger op 2 November vir De Dorenkom, R.P. du Toit op 3 Desember vir Rhenostervlei en G.J.B. Robbertse op 9 Desember vir De Kaalplaats.²⁶⁾

Met uitsondering van die plase Uys zijn deelkraal geleë "aan de Zuidzijde van de gat", Rhenostervlei "oostzijde Mooirivier aan de Deelkraal=spruit", De Rietfontein en De Oertelskraal beide geleë "aan de spruit van dele Kraal", word die res van die bovermelde plase se ligging beskryf as geleë "aan Gat zijn rand".²⁷⁾ Waar presies "Uys zijn deelkraal" geleë was of wat presies met die naam bedoel word, kon nie met sekerheid vasgestel word nie. Die plaas Deelkraal is bekend as die plek waar die gebuite vee na die tweede strafekspedisie teen Mzilikazi (November 1837) verdeel is. Piet Uys het saam met Potgieter aan dié ekspedisie deelgeneem en die buit by Deelkraal verdeel nadat Maritz by die twee leiers aangesluit het. Soos tydens die eerste ekspedisie was daar weer struweling tussen Potgieter en Maritz oor die wyse van verdeling. Potgieter wou eers sy kommando lede vergoed voordat enige ander burgers in aanmerking kon kom, terwyl Maritz aangedring het op 'n gelyke verdeling. Uys moes kant kies om te bepaal wie se voorstel aangeneem gaan word.²⁸⁾ Die besluit van Uys (wat ten gunste van Potgieter was) het waarskynlik aanleiding gegee tot die naam "Uys zijn deelkraal".²⁹⁾

26) Registrateur van Aktes (TAB), verw. 2433: Plaasrequestenregister, 1838-1851. Vergelyk kaart 3 op (p.11) vir plaasbesetting in die Gatsrand, 1839-1857.

27) Registrateur van Aktes (TAB), verw. 2433: Plaasrequestenregister, 1838-1851.

28) C. Potgieter en N.H. Theunissen, *Kommandant-generaal Hendrik Potgieter*, pp.94, 96-97 en H.B. Thom, *Die lewe van Gert Martiz*, pp.173, 174, 176-178.

29) Indien Uys zijn Deelkraal 'n gedeelte van die huidige plaas Deelkraal was, was Johannes Jooste, wat op 26 November 1849 die "vervallen plaats (Deelkraal) van P. Louw" verkry het, die tweede eienaar van dié plaas. Geen besonderhede oor P. Louw se aansoek kon in die "requestenregister" opgespoor word nie. Kyk Registrateur van Aktes (TAB), verw. 2433: Plaasrequestenregister, 1838-1851.

Die verwysing na "de Zuidzijde van de gat" by die plaas Uys zijn deel=kraal en die gebruik van "aan Gat zijn rand" en in sommige gevalle "aan de Rand van de Gat", dui daarop dat 'n bepaalde gat in die gebied as landmerk gedien het. Die plaas Weltevreden wat in 1849 aangeteken is se liggingaanduiding is "aan Gat zijn kant". Volgens dié verwysings was die reuse oersinkgat op die terrein van die huidige Doornfonteinmyn die verwysingspunt van die Trekkers.³⁰⁾

Die gebruik van "Deelkraalspruit" en "aan de spruit van dele kraal" as verwysingspunte is waarskynlik verkry van die kommando wat aan die tweede strafekspedisie teen Mzilikazi deelgeneem het. Die kommandoperde en gebuite vee het waarskynlik by 'n standhoudende waterspruit op die terrein waar die vee verdeel is - genoem Deelkraal³¹⁾ - gesuip.

Inskrywings in die register dui nie altyd die presiese ligging van plase aan nie. In baie gevalle word bloot net verwys na "aan de Mooiri=vier" sodat dit nie moontlik is om alle plase wat in die gebied uitge=neem is, op te spoor nie. Sekerheid bestaan oor minstens 42 plase wat tussen 1840 en 1849 toegeken is. In 1840 is altesaam tien nuwe plase aangeteken, in 1844 vier, in 1846 slegs een, in 1847 volg ses, 1848 vyf en in 1849 vermeerder dit na 16.³²⁾ Plaasbesetting in dié dekade word in tabel 1 hier onder aangetoon:

30) J.F. Wolmarans, *Ontwatering van die dolomietgebied aan die Verre Wes-Rand: Gebeure in perspektief* (D.Phil.-proefskrif, 1984), pp.62, 95.

31) H.B. Thom, *Die lewe van Gert Maritz*, p.176.

32) Registrateur van Aktes (TAB), verw. 2433: Plaasrequestenregister, 1838-1851.

TABEL 1 Plaasbesetting in Gatsrand, 1840-1849

PLAAS	EIENAAR	"REQUESTEN"-DATUM
De Gat zyn fontein	I.T. Fourie	21.1.1840
De Buffelsvaley	B.J. de Klerk ✓	15.2.1840
Wonderfontein	J.N.H. Grobler ✓	11.3.1840
De Kraanvogel	F.J. du Plessis ✓	3.5.1840
Weltevreden	M.F. Jacobs ✕	15.8.1840
Jagersfontein	G. du Toit ✓	21.8.1840
Zeiverfontein	J.S. du Toit	21.8.1840
Rietfontein	D. Pieterse ✓	13.10.1840
Bultfontein	A.P. Grobbeler ✕	16.11.1840
Paardefontein	J.J. Nortjé ✓	18.11.1840
Rietfontein	G.J. van Vuuren	12.3.1844
Rietfontein	P.W.H. du Plessis ✕	13.3.1844
Wagenboomfontein	C.J.H. Combrenge ✕	18.3.1844
Uitkomst	J.H. Grobler ✓	16.7.1844
Boshoek	S. Grobler	15.10.1846
Doorndrift	P.W. Botha ✓	12.2.1847
Onderste Wagendrift (Wonderfontein)	J.H. Snijman	9.3.1847
Nooitgedacht	F. Pieterse	5.4.1847
Rietfontein	J.J. en W. Prinsloo	23.8.1847
Klipgat	W.P. Grobler	22.11.1847
(Leeuwpoort)	C.M. Erasmus	11.12.1847
Stompoorfontein	D.G. Steyn	27.2.1848
Kleinfontein	J.M.A. Steyn	16.3.1848
Wolpoort	J.G. Stein	30.3.1848
Doornkloof	H.C. Marx	17.4.1848
Rietfontein	J.B. Prinsloo	17.4.1848
Poortjie	J.R. Janse van Vuuren	12.1.1849
Modderfontein	S.J. Janse van Vuuren	12.1.1849
Doornpoort	W.N. Viljoen	9.2.1849
Rietfontein	J.J. Viljoen	9.2.1849
Rietfontein	J.C. Broodryk	21.2.1849

vervolg

TABEL 1 (vervolg)

PLAAS	EIENAAR	"REQUESTEN"-DATUM
Vogelstruisfontein	E.S. du Plessis	21.2.1849
Rietfontein	S. Prinsloo	26.4.1849
Rooikoppiesfontein	P. Marx	30.4.1849
*Blyvoorrust	H.J. Fourie	16.5.1849
Katbosfontein	J.A. Geldenhuis	18.6.1849
Groot Rietfontein	D. Janse van Vuuren	3.7.1849
Hartebeesfontein	J. Herman	10.7.1849
Doornpoort	J.A. Venter	10.7.1849
Wilverdiend	F.G.A. Wolmarans	16.9.1849
Gelukfontein	C. Marnewick	26.11.1849
Rooipoort	C.J. van Tonder	8.12.1849

Van die plase wat in die tabel vermeld word, word nie op kaart nr. 3 (saamgestel in 1906) aangedui nie, aangesien h volledige kaart voor 1870 nie opgespoor kon word nie. F. Jeppe se kaart van 1899 is die eerste wat al die plase aandui. Die 1906-kaart is egter gebruik aangesien die grense van die wyk Gatsrand duideliker afgebaken is.

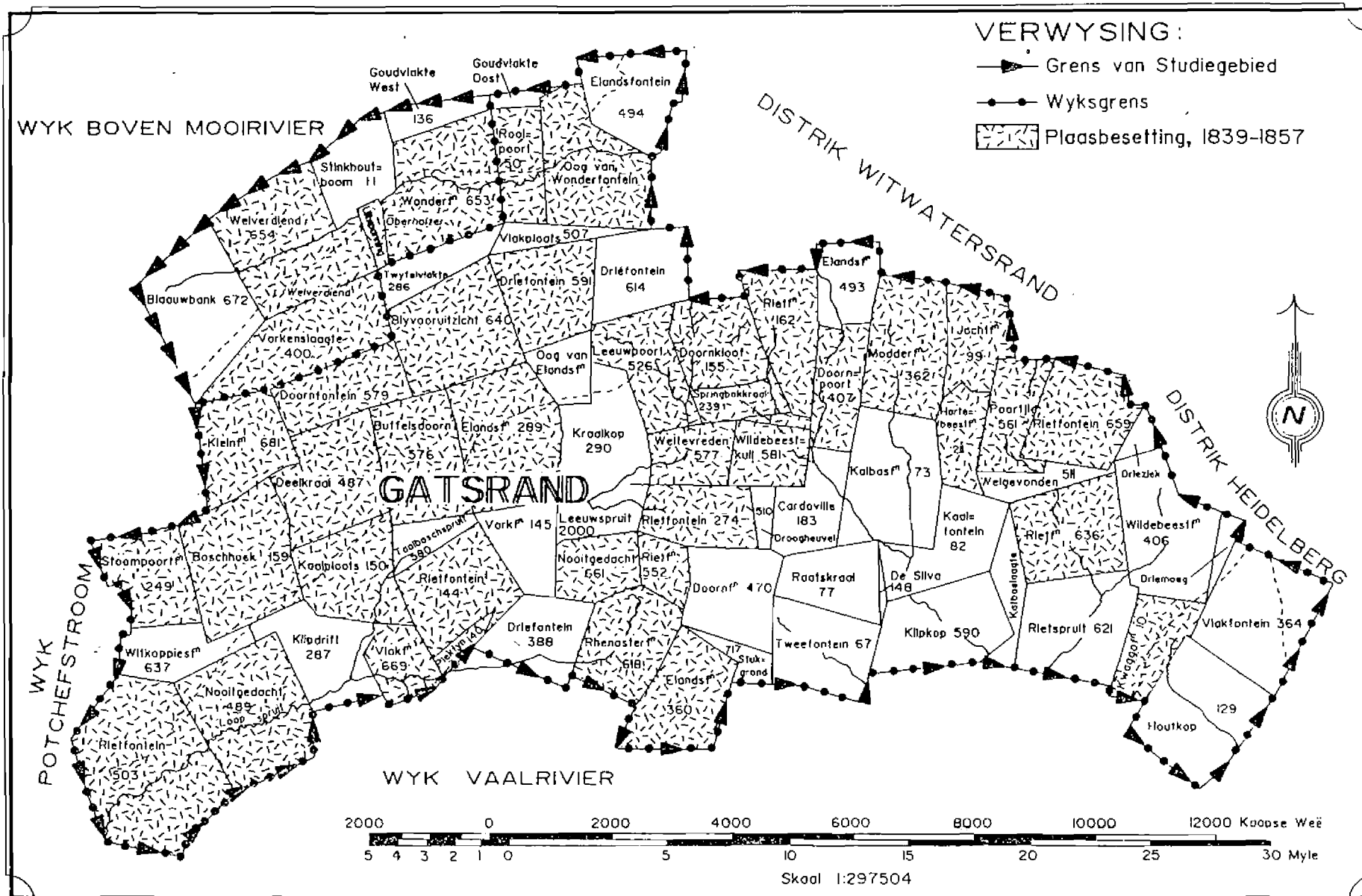
* H. Fourie het op 3.6.1853 die plaas Blyvooruitzicht aan P.H. de Beer oorgedra, wat die vermoede wek dat die plaas Blyvoorrust se naam tussen 1849 en 1853 verander het na Blyvooruitzicht. Kyk Register van Aktes (TAB), verw. 2689: Indeks van transportboek, 1838-1862.

In die daaropvolgende agt jaar tot en met die Zuid-Afrikaansche Republiek (ZAR) se verkryging van 'n grondwet in 1857, het nog 16 plase eienaars gekry. Eienaarskap van sommige van die plase het geskied by wyse van oordrag van eiendom van die regering aan die aansoeker.³³⁾

TABEL 2 Plaasbesetting in Gatsrand, 1850-1857

PLAAS	EIENAAR	"TRANSPORT"-DATUM
Wildebeestenkuil	G.A. Schoonbeek	26.3.1850
Onderste drif (Wonderfontein)	I. Niemandt	2.5.1850
Veefontein	D.R. Opperman	25.5.1850
Jachtfontein	J.F. Martins	24.3.1851
Driefontein (591)	H. Boshoff	3.11.1851
Uitspanning	Regering	6.11.1851
Driefontein (388)	B.C. Greyling	26.1.1854
Vlakfontein	C.L. Dreyer	15.7.1854
Kwaggafontein	T.J. Niemand	3.8.1854
Doornfontein (579)	J.C. Broodryk	15.9.1854
Piekfyn	H.E.J. Broodryk	17.1.1857
Varkenslaagte	F.G.A. Wolmarans	18.4.1857
Rietfontein (636)	H.B.L. Kloppe	2.5.1857
Elandsfontein (360)	T.P. Pretorius	10.6.1857
Nooitgedacht (661)	J.F. Robertse	10.6.1857
Oog van Wonderfontein	J.F. van der Merwe	10.12.1857

33) Registrateur van Aktes (TAB), verw. 2433: Plaasrequestenregister, 1839-1851. Kyk ook Aktes van Transport (Aktekantoor, Pretoria), verw. IQ. Buiten die drie plase wat in 1850 in die "requestenregister" (kyk tabel 2) aangeteken is, is die ander verkry uit die aktekantoor se registers.

KAART 3 PLAASBESETTING IN DIE GATSRAND, 1839-1857.

BRON: "Report of the Transvaal constituencies Delimitation commission, 1906:magisterial district map of Potchefstroom, schedule IX", "The Transvaal Government Gazette Extraordinary", XIX (430), 24 Desember.

Na Brittanje se anneksasie van Natal in 1843 het al hoe meer Trekkers hul toekoms in die land noord van die Vaalrivier gesoek waar hulle vryheidsideaal kon voortleef. Na die totstandkoming van die ZAR in 1857 is dié ideaal bereik en het dit bygedra tot die verdere besetting van die gebied. Tussen 1858 en 1870 het 23 plase in die Gatsrand eienaars gekry:

TABEL 3 Plaasbesetting in Gatsrand, 1858-1870³⁴⁾

PLAAS	EIENAAR	"TRANSPORT"-DATUM
Kraalkop	J.D. Gouws	13.10.1858
Taaiboschspruit	H.M.J. du Plessis	18.11.1858
Tweefontein	R.G.P. Pretorius	13.12.1858
Elandsfontein (493)	R.P.G. Dreyer	24.12.1858
Elandsfontein (494)	N.F. Alberts	29.12.1858
Kalbasfontein	J.A. Geldenhuis	3.1.1859
Vlakfontein (364)	C.J. Beukes	1.4.1859
Leeuwspruit	D.R. Opperman	27.5.1859
Klipkop	C.J. Uys	9.3.1860
Blaauwbank	J.H. Bodes	29.6.1860
Varkfontein	J.H. Boshoff	16.8.1860
Doornfontein (470)	P.J. Laubscher	3.10.1860
Rietspruit	A.H. Botha	25.1.1860
Cardoville	C. Dreyer	23.8.1861
Driefontein (614)	N.M. Prinsloo	28.7.1864
Wildebeestfontein	W.J. Viljoen	15.11.1864
Stinkhoutboom	I. Niemand	7.11.1867
Oog van Elandsfontein	G. Engelbrecht	29.12.1868
Raatskraal	R.P.G. Dreyer	29.12.1868
Kaalfontein	S. Janse van Rensburg	20.1.1869
Houtkop	H.C. en J.C. van der Merwe	24.8.1869
Katboslaagte	J.P. Cronje	12.3.1870
Springbokkraal	J.W. Salan	30.11.1870

34) Aktes van Transport (Aktekantoor, Pretoria), verw. IQ.

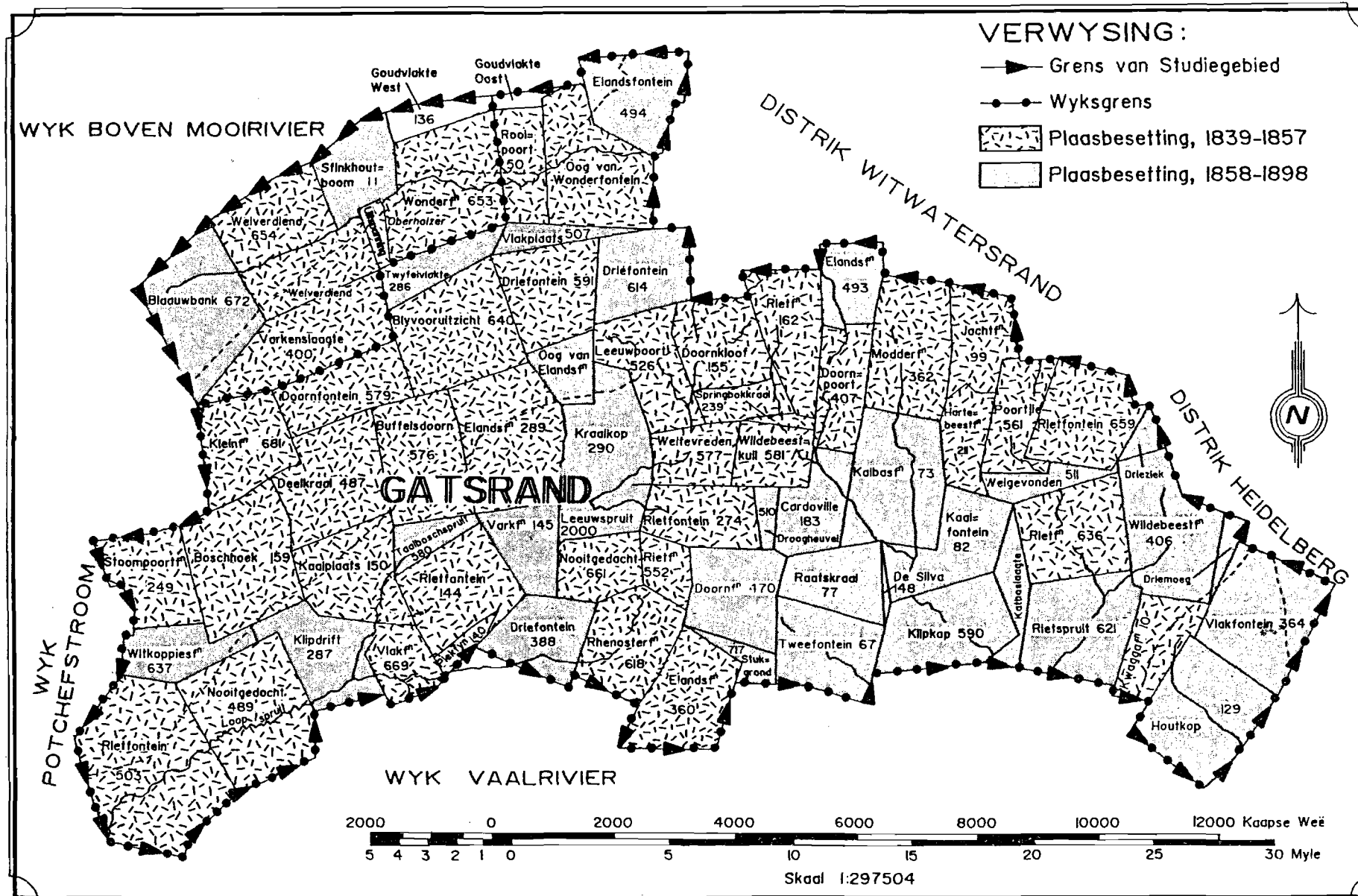
In 1871 is die plase Twyfelvlakte en Klipdrift in besit geneem. Die dorp Carletonville sou in 1948 op die plaas Twyfelvlakte geproklameer word. P.H. de Beer wat op 30 Junie dié plaas bekom het, was so ver bekend die eerste eienaar. Klipdrift het op 3 Julie die eiendom van P.M. Voesee geword. Op hierdie plaas is die eerste nedersetting in die Gatsrandwyk - bekend as Klipdrift - na Uniewording (1910) begin. In die volgende drie jaar is een plaas per jaar beset, naamlik Vlakplaats op 22 April 1872 deur A.B. Merensky, Welgevonden op 16 Mei 1873 deur R.C. Green en Droogeheuvel op 10 Junie 1874 deur J.A. Smith. Witkoppiesfontein wat op 14 Januarie 1876 aan P.L. Bezuidenhout oorge= dra is, was die laaste plaas in die Gatsrand wat uitgegee is voor Theo= philus Stepstone op 12 April 1877 die ZAR van sy onafhanklikheid ontnem het.³⁵⁾

Geen plase in die Gatsrand het gedurende die daaropvolgende jare tot en met die herwinning van onafhanklikheid in 1881 bygekom nie. Die laaste vyf plase in die gebied het in 1897 en 1898 eienaars gekry. Goudvlakte Oost en West is in Oktober 1897 as staatsgrond opgemeet. Ook het die plaas De Silva op 5 April 1898 in regeringsbesit gekom. Op 11 Januarie 1898 het Driemoeg die eiendom van die NG-gemeente van Rustenburg geword en Drieziek op 4 Februarie 1898 die eiendom van die NG-gemeente Heidelberg.³⁶⁾

Gedurende die tydperk 1839-1898 was die Blanke bewoners van die Gatsrand plaasgebonde met landboubeoefening as die grootste enkele beroep. Anders as in ander wyke van die distrik Potchefstroom, onder meer Laer-Schoon= spruit en Boven-Schoonspruit waar Klerksdorp en Ventersdorp onderskeide=

35) Aktes van Transport (Aktekantoor Pretoria), verw. IQ. Kyk ook Potchefstroom Stadsraad (TAB), verw. 351: Townlands, establishment of townships, 9.9.1948. Kyk kaart nr. 4 (p.14) vir plaasbesetting in die Gatsrand, 1858-1898.

36) Aktes van Transport (Aktekantoor Pretoria), verw. IQ. Die plase Driemoeg en Drieziek is waarskynlik as beleggings bekom of as jeugkampterreine gebruik. Driemoeg het in 1903 en Drieziek in 1917 van eienaar verwissel.

KAART 4 PLAASBESETTING IN DIE GATSRAND, 1858-1898.

BRON: "Report of the Transvaal constituencies Delimitation commission, 1906...."

lik tot stand gekom het,³⁷⁾ was daar nie sprake van dorpsstigting in die Gatsrand nie.

Na die Tweede Vryheidsoorlog (1899-1902) was die gemeenskap steeds agraries ingestel. Die eerste poging tot dorpsstigting was op die plaas Klipdrift waar 'n nedersetting van 1911 af op die been gebring is met die doel om aan verarmde blankes 'n heenkome te bied. Die nedersetting het aanvanklik met 50 persone begin. As deel van die onderstandswerke vir dié nedersetting is 'n dam by die nabygeleë spruit gebou en in 1917 voltooi.³⁸⁾

Fochville is die eerste dorp wat in die Gatsrand tot stand gekom het. Die dorp wat op 15 November 1920 geproklameer is, het sy ontstaan te danke aan die inisiatief van die sakemanne Joseph Wulfsohn en Abraham Horvitch wat besef het dat daar 'n behoefte is aan 'n dorp wat sentraal geleë is ten opsigte van die omliggende dorpe Potchefstroom, Parys, Vereeniging en Randfontein. Om die voornemende inwoners van water te voorsien, moes die dorp geleë wees langs 'n spruit sodat 'n opgaardam gebou kon word. Boere van die omgewing veral dié van Weltevreden, Elandsfontein nr. 289, Leeuwpoort en Kraalkop, is byeengeroep om dié aangeleentheid te bespreek. Na 'n reeks vergaderings is die dorp op gedeeltes van Leeuwspruit en Kraalkop uitgelê.³⁹⁾

Onsekerheid bestaan oor die vernoeming van die dorp na generaal F. Foch, die opperbevelvoerder van die Geallieerde magte in Frankryk tydens die Eerste Wêreldoorlog (1914-1918).⁴⁰⁾ Dit is moontlik dat die here Wulfsohn en Horvitch generaal Foch se groot bydrae tot die sukses van

37) G.N. van den Bergh, "Is Klerksdorp die oudste ..." *Contree* 18, Julie 1985, p.9.

38) *Potchefstroom Herald and Western Gazette*, 24.7.1931, p.3 en 2.5.1947, p.9.

39) Anon., *Fochville 50, 1920-1970: Gedenkuitgawe*, p.17. Vergelyk ook Ministerie van Vervoer (SAB), verw. 409 nr. 16/44: Potchefstroom-Losberg line petition, 15.3.1922.

40) D.J. Potgieter et al. (red.), *Standard Encyclopedia of South Africa IV*, p.601.

die Geallieerdes teen Duitsland wou vereer deur dié dorp, in die hartjie van Gatsrand, na die Fransman te vernoem.

Die naam Fochville het nie kritiek vrygespring nie. A.J. van der Walt, 'n bewoner van Deelkraal, skryf dat die onoordeelkundige "ligsinne" naam deur onbevoegde mense gegee is. Hy beskou die "massale massiewe" Losberg as die enigste naam vir 'n dorp in daardie omgewing.⁴¹⁾

Agt jaar na die proklamasie van Fochville (1928) is daar op inisiatief van die Nederlands Zuid-Afrikaanse Vereniging (ZA-Stigting Moederland) besluit om 'n deel van Wonderfontein te koop en Nederlandse boere aan te moedig om daarheen te emigreer. Werkloosheid en oorbevolking in Nederland het boere beweeg om van dié aanbod gebruik te maak.⁴²⁾

'n Boer van Groningen, F. Veldman, was een van die eerste emigrante wat hom op Wonderfontein gevestig het. Vir Veldman wat gewoon was aan die intensiewe landbou en oorbevolking in Nederland, was die uitgestrekte vlaktes van Wonderfontein iets ongewoon. 'n Groepie Groningers wat in 1928 op Wonderfontein aangekom het, het 'n kommissie (Kommissie voor Wonderfontein) aangestel met die doel om 'n nedersetting bestaande uit Nederlandse families op Wonderfontein te vestig en emigrasie aan te moedig.⁴³⁾

41) A.J. van der Walt, *Vastrappers (of Volkstiepe)*, p.2. Soos in die inleiding aangetoon, word die geskiedenis van Fochville in hierdie studie nie in diepte bespreek nie.

42) Carletonville (PU vir CH0), verw. 2: Kol. dr. J. Ploeger/E.S. van Eeden, 12.9.1986. Vergelyk ook Anon., "De Nederlandsche Landbounerzetting op Wonderfontein (Transvaal)", *Zuid-Afrika*, Oktober 1934, p.6. Die Europese neo-imperialistiese uitbreidingsdrang teen 1870 het die Nederlanders ook beïnvloed en beweeg om ekonomiese en kulturele uitbreidingsmoontlikhede in Suid-Afrika te begin. 'n Groep Nederlandse Boerevriende het in 1883 'n maatskappy in die ZAR gestig met die doel om grond aan te koop en boerekolonies te vestig. Hierdie vestigingspogings is steeds in die twintigerjare van die eeu voortgesit. Kyk C. de Jong, "Dullstroom, 1884-1984", *Contree* 17, Januarie 1985, p.29.

43) Carletonville (PU vir CH0), verw. 2: Kol.dr. J. Ploeger/E.S. van Eeden, 12.9.1986. Vergelyk ook *Potchefstroom Herald and Western Gazette*, 17.10.1930, p.10 en Bewaarder van Vyandseiendom (SAB), verw. 104 nr. H3/12: Kommissie voor Wonderfontein, Januarie 1940.

Alhoewel daar in 1930 slegs 60 persone (vroue en kinders ingesluit) op Wonderfontein was, kon die plaas van 3 500 morg (3 010 hektaar) 'n bevolking van 250 persone huisves. Elke setlaar moes sy eie plot van ongeveer 25 morg (21,5 hektaar) koop. Behuising en buitegeboue is volgens elke familie se behoeftes gebou.⁴⁴⁾ Die aanvang van goudmyn=bedrywigheide op Blyvooruitzicht in 1937 het die ideale omstandighede geskep vir die uitleg van 'n dorp.⁴⁵⁾ J.E. Hommes ('n Groninger) het 'n deel van sy grond op Wonderfontein afgestaan vir dorpsuitleg. Uit Hommes se korrespondensie aan sy ouers blyk dit dat die hoë koste van die uitleg van 'n dorp op Wonderfontein hom slapelose nagte besorg het.⁴⁶⁾ Volgens hom het die landmeteronkoste 250 pond beloop, die dorpsbeplanningsraad 30 pond, die regering se ondersoek 32 pond, die verbandlosmaking 35 pond, die kaartuitlegbeplanning 32 pond en die oprigting van 'n maatskappy 35 pond.⁴⁷⁾

Op 22 Februarie 1939 is die dorp Oberholzer op Wonderfontein geproklameer volgens die voorwaardes van die Dorps en Stadsbeplanningsordonnansie (nr. 11 van 1931).⁴⁸⁾ In totaal is 600 erwe uitgelê waarvan 50 as sakepersele gereserveer is. Die regering het 90 van die standplase uitgehou vir publieke geboue.⁴⁹⁾ Erwe is verkoop vir 100 pond waarvan 25 pond as deposito gegee moes word. Paaielemente was betaalbaar teen ses persent rente.⁵⁰⁾

Goudmynbedrywigheide wat voor 1936 op Venterspost en Libanon (buite die noordoostelike grense van die Gatsrand) aan die gang was, het gelei tot dorpsstigting op die plaas Bank. Drie dorpe is hier uitgelê. West Wits is in 1937 as dorp geproklameer en so genoem na aanleiding van

44) *Potchefstroom Herald and Western Gazette*, 17.10.1930, p.10.

45) Mynbouontwikkeling in die Gatsrand word in hoofstuk 2 breedvoerig bespreek.

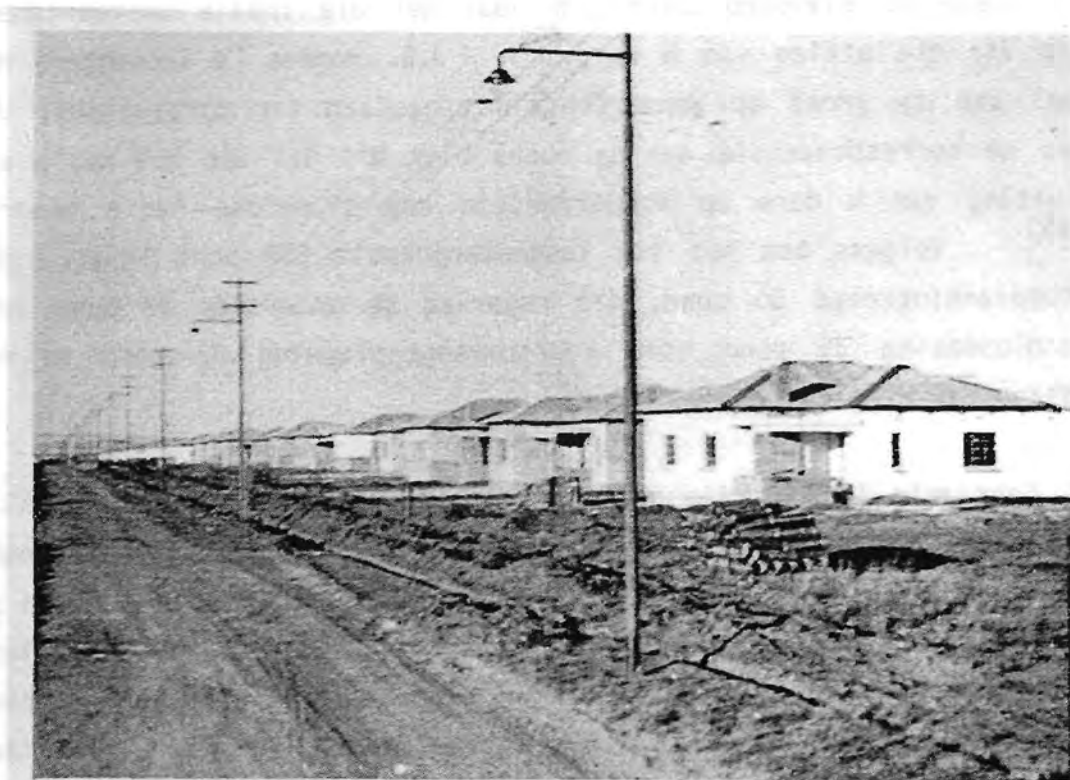
46) Hommes (TAB), verw. WHA 90: J.E. Hommes/Ouers, 2.8.1938.

47) Hommes (TAB), verw. WHA 90: J.E. Hommes/Ouers, 14.6.1938.

48) Munisipaliteit (Carletonville): Titelveoorwaardes, 1937-1960.

49) Hommes (TAB), verw. WHA 90: J.E. Hommes/Ouers, 10.5.1936.

50) Hommes (TAB), verw. WHA 90: J.E. Hommes/Ouers, 8.3.1938.

VAN DIE EERSTE HUISE IN CARLETONVILLE, UITBREIDING NR. EEN
Foto: Wes-Driefonteinmyn (Carletonville)

die goud wat in die omgewing gevind is deur die maatskappy *West Witwatersrand Areas Limited*.⁵¹⁾ Op 5 Februarie 1940 is goedkeuring verleen vir die proklamering van 'n dorp op 'n deel van W.S. en C.F.J. Swanepoel se grond op Bank. Dié dorp het die naam van die plaas gekry.⁵²⁾ In 1947 is Blybank (voor die datum bekend as Bankville) as die derde dorp geproklameer.⁵³⁾ Hierdie dorpe het nie volgens verwagting ontwikkel nie omdat mynwerkers 'n behoefte aan akkommodasie nader aan Venterspost, Libanon en Blyvooruitzicht gehad het.⁵⁴⁾

Die uitbreiding van goudmynbedrywighede op Blyvooruitzicht en later Wes-Driefontein en Doornfontein het J.J. Tromp vermoedelik laat besluit om 'n dorp op Welverdiend uit te lê. In 1937 is met dorpsuitleg begin en Welverdiend is op 11 September 1942 geproklameer. Prokureurs Moore, Williams, Gaisford en du Toit van Potchefstroom het die verkoop van erwe op Welverdiend hanteer.⁵⁵⁾

'n Waterskaarste het veroorsaak dat ander dorpe in die omgewing vinniger as dié dorp uitgebrei het. Teen 1945 was Welverdiend nog nie van krag en water voorsien nie.⁵⁶⁾ Toe die elektrifisering van spoorlyne in

51) Munisipaliteit (Carletonville): Titelloorwaardes, 1937-1960. Vergelyk ook Justisie (SAB), verw. 614 nr. 2817/35: West Wits reservation of land, 7.12.1935.

52) Stadsklerk (Potchefstroom), verw. 351: Townlands establishment of townships, 5.2.1940.

53) Munisipaliteit (Carletonville): Titelloorwaardes, 1937-1960. Kyk ook Naturellesake (SAB), verw. 4524 nr. 603/313: Blybank (Bankville), 6.1.44 en 11.12.1947.

54) Carletonville (PU vir CHO), verw. 3: Onderhoud dr. J.F. Wolmarans, 15.4.1987.

55) Munisipaliteit (Carletonville): Titelloorwaardes, 1937-1960. Vergelyk ook Munisipaliteit (Carletonville), verw. T1/30 nr. TA 540/7638: Townships Board/Administrator, 4.9.1937 en Naturellesake (SAB), verw. 2920 nr. 365/303: Venereal diseases clinic, Welverdiend, 23.7.1941.

56) Anon., *Laerskool De Beer: Gedenkblad, 1880-1980, 100ste bestaansjaar*, p.7.

GUY CARLETON JONES

Foto: Gold Fields of South Africa Limited (Johannesburg)

die vooruitsig gestel is, is in 1948 begin met die beplanning van 400 huise vir Welverdiend om spoorwegpersoneel te huisves⁵⁷⁾ - 'n stap wat vooruitgang vir dié dorp beteken het.

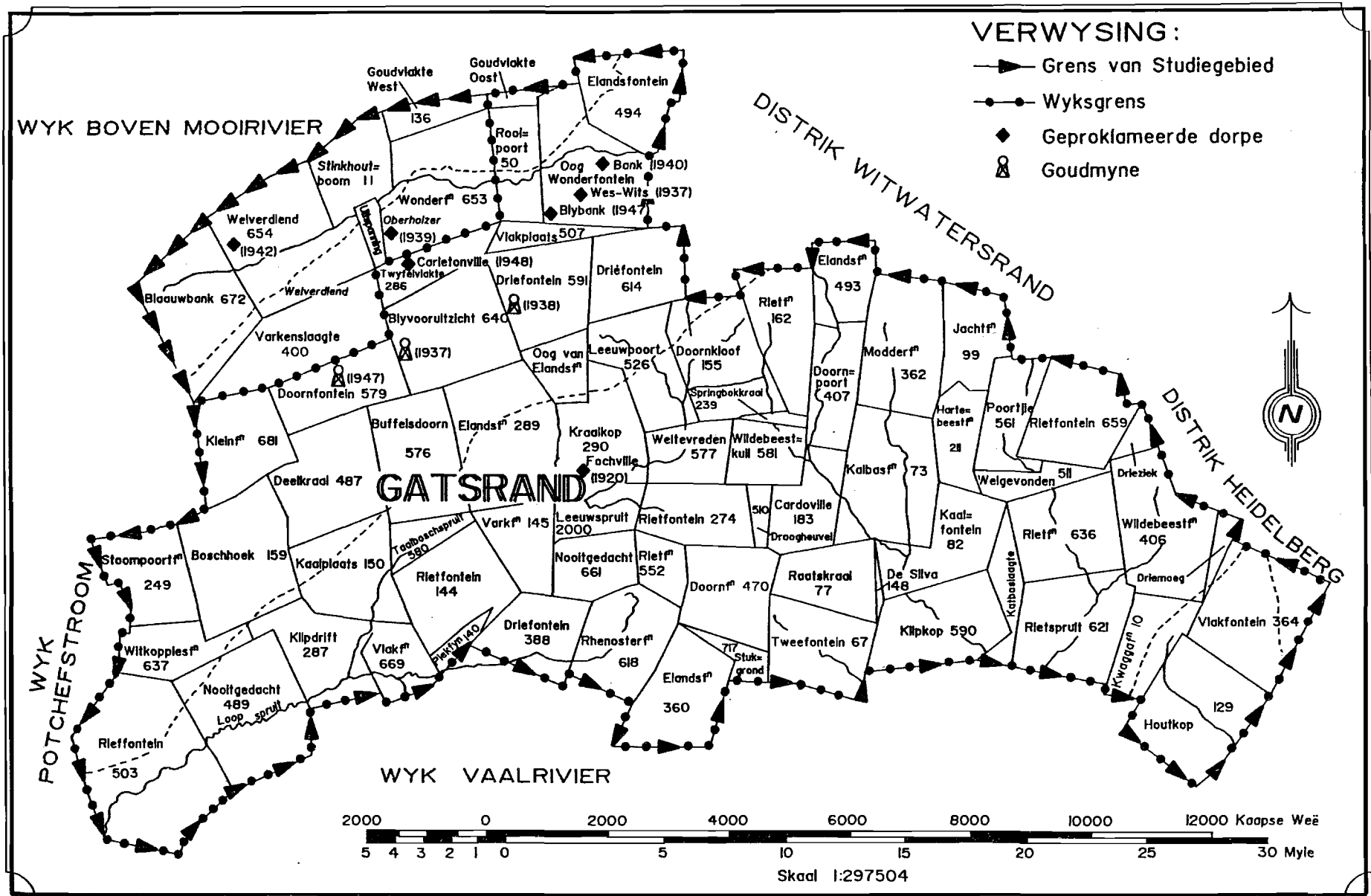
Namate 'n tekort aan akkommodasie ondervind is in die nabye omgewing van Blyvooruitzicht en Wes-Driefonteinmyn, is die moontlikheid van 'n dorp op die nabygeleë plaas Twyfelvlakte ondersoek. Die maatskappy *West Witwatersrand Areas Limited* het in November 1946 by die administrateur van Transvaal aansoek gedoen om Twyfelvlakte vir dié doel te proklameer en dit in die vooruitsig gestel dat die dorp aanvanklik uit 600 erwe sou bestaan.⁵⁸⁾ Op 20 Januarie 1948 is die aansoek skriftelik goedgekeur. Landmeter S. Perkins was verantwoordelik vir die uitleg.⁵⁹⁾ Die dorp Carletonville wat daar tot stand gekom het, het na myningenieur Guy Carleton Jones geheet. Hy was in 1932 medeverantwoordelik vir die ontdekking van die ryk goudrif in die gebied, bekend as die West-Wits-Lyn.⁶⁰⁾

57) *Potchefstroom Herald and Western Gazette*, 16.6.1948, p.5.

58) *Potchefstroom Herald and Western Gazette*, 22.11.1946, p.2.

59) Stadsklerk (Potchefstroom), verw. 351: Townlands establishment of townships, 9.9.1948. Kyk kaart nr. 5 (p.20) vir dorpsproklamering en mynbouontwikkeling in die Gatsrand tot en met 1948.

60) R. Macnab, *Gold their touchstone: Goldfields of South Africa, 1887-1987 - a centenary story*, pp.121.124. Vergelyk ook *Die Transvaaler*, 15.1.1954, pp.8-11. Guy Carleton Jones is op 3 Desember 1948 oorlede. Kyk *Carletonville/Fochville Herald*, 17.10.1980, p.2 (Gedenkblad).

KAART 5 DIE VESTIGING VAN GOUDMYNE EN DORPSPROKLAMERING TOT 1948.

BRON: "Report of the Transvaal constituencies Delimitation commission, 1906...."

HOOFSTUK TWEE

EKONOMIESE ONTWIKKELING

Die aanvanklike lewenswyse vanaf Trekkervestiging noord van die Vaalrivier, naamlik landboubeoefening, het oorlewing moontlik gemaak. Van 'n georganiseerde ekonomiese stelsel was daar weinig sprake maar dit is vanaf die vyftigerjare vervang met 'n markgerigte stelsel. Potchefstroom en later Johannesburg, Krugersdorp en Randfontein was die handelsentrums vir landbouprodukte. Die vestiging van goudmyne in die Gatsrand in 1937 het geleidelik gelei tot die vooruitgang en welvaart van veral die dorpe Carletonville (vanaf 1948), Oberholzer en Welverdiend.

2.1 Landbou en veeteelt

Voor goudmynvestiging in die noordelike dele van Gatsrand is die landboupotensiaal bepaal deur die beskikbaarheid van water¹⁾ en is hierdie en die oostelike dele beskou as die gebied se beste landbougrond. Die grond aan die westekant is as swakker beskou as die in die suide rondom Losberg.²⁾

Die Trekkerboere het akkerbou aanvanklik beoefen met die doel om in hulle eie lewensonderhoud te voorsien. Vee het toe die basis van hulle ekonomiese bedrywigheid uitgemaak en die maatstaf vir rykdom was grondbesit en veegetalle.³⁾

1) J.F. Wolmarans, *Ontwatering van die dolomietgebied aan die Verre Wes-Rand: Gebeure in perspektief*, p.13.

2) PU vir CHO., INSTITUUT VIR PEDOLOGIESE NAVORSING, *Indeling van die Wonderfonteinvallei in agt substreke vir die bepaling van die landboupotensiaal*, pp.8-9.

3) P. Naudé, *Boerdery in die Zuid-Afrikaansche Republiek, 1858-1899* (D.Litt.-proefskrif, 1954), p.18.

Boere wat nie finansieel in staat was om 'n plaas te koop nie, kon dit by wyse van 'n leningsstelsel van die regering verkry.⁴⁾ Ook in die Gatsrand was daar boere wat van dié stelsel gebruik gemaak het om plase te bekom.⁵⁾ Plase van ongeveer 3 000 morg (2 586 hektaar) het volgens artikel 56 van die 1855-grondwet 15 000 riksdalder (3 000 pond) gekos. Die regering se opdrag aan die inspekteurs wat verantwoordelik was vir die opmeting en indeling van plase, was om die fontein tussen die plase te verdeel.⁶⁾ Waar dit nie moontlik was nie, het die eienaars onderling kontrakte aangegaan. So het F.G.A. Wolmarans van Welverdiend volgens 'n ooreenkoms met J.J. Oberholzer van Wonderfontein op 28 Oktober 1876 200 pond betaal vir die gebruik van water uit die Wonderfonteinooi.⁷⁾

Oortreders het egter die waterverbruik van die bewoners van Welverdiend en plase suid daarvan belemmer deur gate langs die Wonderfonteinspruit te graawe sodat die water in die aarde kon wegsyfer. Wie die oortreders was en waarom die gate gegraawe is, is nie duidelik nie. Uit die Welverdienders se klag wat aan die departement Justisie gerig is, lyk dit egter asof dit moontlik die mense van Wonderfontein kon wees wat nie meer die 1876-kontrak as geldig beskou het nie. Die Volksraad het in 1893 ingegryp deur 'n resoluëie te aanvaar wat aan die Welverdienders en die plase suid daarvan toestemming sou verleen om van die water van Wonderfontein te gebruik. Die regering is daardeur ook die mag gegee om geskille tussen plaaseienaars te hanteer totdat die konsessie bekragtig is.⁸⁾

4) H.B. Thom, *Die geskiedenis van skaapboerdery in Suid-Afrika*, p.12.

5) Potchefstroom Landdros (TAB), verw. 312: Siviele kommissaris se register van plaasbelasting, wyk Gatsrand, 1884-1890. Persone soos S. Cronje van Klipdrift en L.J. van der Berg van Hartebeestfontein het hulle plase volgens die leningsstelsel bekom.

6) Staatsekretaris (TAB), verw. R930/55: Nieuwe wetten voor de maatskappy der Hollandsche Afrikanen benoorden de Vaalrivier, 1855.

7) Departement Justisie (TAB), verw. LD1268 nr. AG223/07: Akte van ooreenkoms nr. 194, 28.10.1976. Soos reeds in die inleiding vermeld, is die Wonderfonteinooi 'n sytak van die Mooirivier.

8) Departement Justisie (TAB), verw. LD1268 nr. AG223/07: Rooth en Wessels/Minister van lande, 5.6.1907.

Ook het die regering besluit om opgaardamme wat water aan die myne van die Witwatersrand kon voorsien, in die omgewing van Wonderfontein te bou.⁹⁾ Hierdie besluit het gelei tot ontevredenheid onder die Gatsranders in die noordelike dele. Na 'n petisie¹⁰⁾ van die inwoners is die besluit herroep aangesien byna al die inwoners van die omgewing afhanklik was van die natuurlike waterbron.¹¹⁾

Die fonteine is aanvanklik, as gevolg van 'n gebrek aan afsetmoontlikhede vir akkerbouprodukte, nie so doeltreffend benut nie. Landbou het eers rondom 1850 meer aandag in die Trekkerstaat gekry.¹²⁾ 'n Mark is in dié jaar in Potchefstroom geopen wat boere aangespoor het om meer vars produkte soos groente en vrugte te produseer en nie net vir eie gebruik te voorsien nie. Van dié produkte, asook wol en velle, is dikwels by smouse verruil vir koffie, suiker en rys.¹³⁾ Teen 1859 was daar byvoorbeeld al 2 000 wingerdstokke en 250 vrugtebome op die saaiplaas Rietfontein in die Gatsrand.¹⁴⁾

Soos in ander wyke van die distrik Potchefstroom is gewasse soos aartappels, lusern, tabak, koring, hawer, mielies en sonneblom ook in die Gatsrand verbou.¹⁵⁾ Pogings is aangewend om vlas te kweek. In 1868, tydens 'n landboutentoonstelling op Potchefstroom, is die eerste prys vir vlasverbouing aan weduwee J.M. Pieterse van Blyvooruitzicht toegeken.

9) J.R. Shorten, *The Johannesburg saga*, pp.167-168.

10) Departement Justisie (TAB), verw. LD1268 nr. AG223/07: Klagtes van die inwoners van Wonderfontein, 2.7.1906.

11) J.R. Shorten, *The Johannesburg saga*, p.168.

12) A.N. Pelzer, *Die geskiedenis van die Suid-Afrikaanse Republiek, I: Wordingsjare*, p.179. Vergelyk ook J.H. Coetzee (red.), *Voortgesette streekopname van beheerde gebied nr. 2, verslag nr. 2: Gebied Potchefstroom*, p.162.

13) J. Swanepoel, *Landbouontwikkeling in Suid-Afrika, 1652-1954, met spesiale verwysing na staatsoptrede in die verband* (D.Phil-proefskrif, 1958), p.122. Vergelyk ook A.N. Pelzer, *Die geskiedenis van die Suid-Afrikaanse Republiek ...*, p.178.

14) *Staats Courant der ZAR*, nr. 61, 28.1.1859, p.1.

15) P. Naudé, *Boerdery in die Zuid-Afrikaansche Republiek, 1858-1899*, p.41. Vergelyk ook Carletonville (PU vir CHO), verw. 3: Bandopname C. en T. Schutte. 27.10.1986.

Sy het selfs lynolie uit die saad gepers wat in haar en haar bure se behoeftes voorsien het.¹⁶⁾

Die aanplant van tabak was aanvanklik net vir eie gebruik. Emigrante uit die Kaapkolonie wat die gewas in die ZAR beproef het, het boere in die omgewing leiding gegee en aangespoor om tabak vir die mark te verbou.¹⁷⁾ Dat daar boere in die omgewing was wat goeie kwaliteit tabak gekweek het, blyk uit die pryse wat die Pienaars van Elandsfontein nr. 289 tydens die tiende landboutentoonstelling in Potchefstroom verower het.¹⁸⁾

Alhoewel bokke en veral skape, volgens 'n korrespondent van *De Zuid-Afrikaan* in 1856, ook goed in die Gatsrand geaard het, is skaapboerdery in hierdie jare verwaarloos. Boere kon in daardie stadium niks met die wol doen nie. Die lae wolprys en lang afstande na 'n mark waar wol van die hand gesit kon word, was van die redes vir hulle gebrek aan belangstelling in skaapboerdery.¹⁹⁾

Van die handelaars in Potchefstroom het teen 1860 'n kanaal vir die uitvoer van wol geskep.²⁰⁾ Wol van veral merinoskape in die Gatsrand is aanvanklik na handelaars in Potchefstroom gestuur. Volgens oud-inwoners is die wol reeds in 1885 ook direk na Durban se hawe gestuur vir uitvoer.²¹⁾

16) Anon., "Terugblik oor katoenverbouing in die Zuid-Afrikaansche Republiek", *Die Potchefstroomer*, 7.2.1885, p.5.

17) P. Naudé, *Boerdery in die Zuid-Afrikaansche Republiek, 1858-1899*, p.54.

18) *Potchefstroom Herald and Western Gazette*, 22.5.1908, p.3.

19) A.N. Pelzer, *Die geskiedenis van die Suid-Afrikaanse Republiek* ..., pp. 181, 185. Vergelyk ook J. Swanepoel, *Landbouontwikkeling in Suid-Afrika, 1652-1954* ..., p.114.

20) P. Naudé, *Boerdery in die Zuid-Afrikaansche Republiek, 1858-1899*, p.29.

21) Carletonville (PU vir CHO), verw. 3: Bandopname K. du Preez, 6.11.1986. Vergelyk ook Onderhoud C. en T. Schutte, 27.10.1986.

Beeste sowel as skape was in die wordingsjare belangrike ruilartikels en veel makliker om te bemark as gewasse aangesien hulle slegs na die mark aangejaag kan word. Boere in die distrik het teen 1860, soos blyk uit die boedelvendusies in die Staatskoerant, nie baie beeste besit nie.²²⁾ Daar is, soos in die res van die ZAR, met verskeie rasse geboer waaronder die Fries-, Afrikaner- en Nguni- of Zoeloeras.²³⁾

Dit blyk dat die Eerste Vryheidsoorlog (1880-1881) en die gebeure wat die oorlog voorafgegaan het die mark in Potchefstroom in dié jare feitlik tot stilstand gedwing het. Daar was ook 'n gebrek aan vars produkte en eers nadat die boere vanaf kommandodiens teruggekeer het, kon daar weer vir die mark geproduseer word.²⁴⁾ Hierdie situasie het waarskynlik ook vir die Gatsrand gegeld.

Ten spyte van probleme soos roofdiere, veediefstal, sprinkane, onkruid en 'n tekort aan implemente het die boere min probleme ondervind om in hulle eie behoeftes te voorsien.²⁵⁾ Die regering moes in die 1870's help met die uitroei van die onkruid *Xanthium spinosum* (boetebossie) wat vanuit die Kaapkolonie na die ZAR versprei het en ernstige afmetings aangeneem het. Vir wolskaapproduksie was dié onkruid skadelik want die saad wat in die wol vasgesit het kon die masjinerie wat die wol moes verwerk, beskadig.²⁶⁾ In 1892 het J.C.H. Pistorius van Losberg die landdros van Potchefstroom meegedeel dat die boetebossie vervuil

-
- 22) S.J. Eloff, *'n Evaluering van die grondgebruikspatroon van die Vredefortkoepel noord van die Vaalrivier* (MA-verhandeling, 1984), p.9.
- 23) J. Stuart, *De Hollandsche Afrikanen en hunne Republiek in Zuid-Afrika*, p.224. Vergelyk ook S.J. Eloff, *'n Evaluering van die grondgebruikspatroon in die Vredefortkoepel noord van die Vaalrivier*, p.9.
- 24) H.M. van Coller, *Die burgerlike lewe in Potchefstroom ten tye van die Eerste Vryheidsoorlog*, (MA-verhandeling, 1983), p.121.
- 25) S.J. Eloff, *'n Evaluering van die grondgebruikspatroon van die Vredefortkoepel*, p.9.
- 26) P. Naudé, *Boerdery in die Zuid-Afrikaansche Republiek, 1858-1899*, p.37.

het in die Gatsrand, veral op die plaas Elandsfontein nr. 360.²⁷⁾

In die verbouing van 'n landbougewas soos mielies het onkruid ook baie las gegee. Droogtes en springkaanplae het die mielieboer ook gereeld geteister. Daarbenewens moes lang afstande dikwels afgelê word om die mielies, sowel as koring, te maal. Meulens was nie volop nie en Potchefstroom was aanvanklik die Gatsranders se naaste sentrum vir dié doel.²⁸⁾

Alhoewel selfonderhoudend, was van die boere skynbaar nie in staat om kapitaal te skep om hulle boerdery te bevorder nie. In April 1890 het J. Martins, J. Geldenhuys en 62 ander in 'n memorie wat op Buffelsdoorn opgestel is die regering gevra om krediet aan boere te verskaf. Die regering het op daardie stadium nog nie die nodigheid daarvoor ingesien nie en die voorstel was ook vreemd aangesien dié bedryf in die ZAR destyds nog op selfonderhouding geskoei was. Daar is wel in 1893, na aanleiding van ernstige natuurrampe, plae en veesiektes, besluit om 'n sogenaamde delgingsfonds te begin om boere in geteisterde gebiede te help.²⁹⁾

Van die veesiektes wat die Transvaal getref het, was long-, brand- en perdesiekte asook runderpes die vernaamste. Die uitbreek van runderpes in die Gatsrand in 1897, soos trouens ook in die grootste gedeelte van Suid-Afrika, was waarskynlik die gevoeligste terugslag.³⁰⁾ Uit die gereelde verslae wat die veldkornet van Gatsrand tydens die epidemie aan die landdros van Potchefstroom moes lewer, is dit duidelik dat daar in daardie stadium 'n groot aantal beeste in die gebied was. Ten spyte van die inenting van 5 656 beeste het 1 516 aan die siekte ge-

27) Potchefstroom Landdros (TAB), verw. 19: J.C.H. Pistorius/Landdros, 1.3.1892.

28) P. Naudé, *Boerdery in die Zuid-Afrikaansche Republiek, 1858-1899*, pp.44-45.

29) J.H. Coster, *Locale wetten en Volksraadbesluiten der Zuid-Afrikaansche Republiek, 1890-1893*, 2.6.1890. Vergelyk ook P. Naudé, *Boerdery in die Zuid-Afrikaansche Republiek, 1858-1899*, p.82.

30) P. Naudé, *Boerdery in die Zuid-Afrikaansche Republiek, 1858-1899*, p.271.

DAGBREEKKWEKERY OP JACHTFONTEIN, 1951

Foto: W.J.A. Wessels (Fochville)

Ja, ek is baie tevrede. Hierdie bome kom van...

DAGBREEK BOOMKWEKERY

G. P. BRITS en SEUNS

FOON 3, Pk. JACHTFONTEIN, TRANSVAAL

'N ADVERTENSIE VAN DAGBREEKKWEKERY, 1952

Illustrasie: B. J. V. Naudé (red.) Gedrukt deur: Ontvangers van

vrek.³¹⁾ Die groot beesverliese het beteken dat trekdiergetalle vermin=
der het en gevolglik boere se saaiery bemoeilik het. Die nood het met=
tertyd so vererger dat die Volksraad besluit het om die geteisterde
distrikte te hulp te kom deur veeartse op staatsonkoste daarheen te
stuur.³²⁾

Die regering het ook streng maatreëls ingestel om te verhoed dat die
runderpes versprei. Dit het onder meer behels dat alle besmette beeste
sonder vergoeding van kant gemaak en dadelik begrawe moes word.³³⁾
In 1896 het P.J.W. Schutte (jr.) die Uitvoerende Raad meegedeel dat
die runderpesregulasies die haglike toestande onder die boere in die
omgewing vererger.³⁴⁾ Voer en trekdiere is deur die regering aangekoop
en onder die geteisterdes versprei. In die distrik Potchefstroom is
646 donkies en 83 muile uitgedeel.³⁵⁾

Teen die einde van die negentiende eeu was daar min plase in die Repu=
blik waar die bewerkte grond 47,2 morg (40,6 hektaar) oorskry het.
Onderverdeling van plase het gelei tot oorbeweiding.³⁶⁾ Ook sommige
plase in die Gatsrand is deur meer as een familie bewoon, elk met 'n
deel van die grond wat volgens hul behoeftes gebruik is.³⁷⁾

31) Potchefstroom Landdros (TAB), verw. 24: J.F. van der Merwe/Landdros,
19.7.1897.

32) P. Naudé, *Boerdery in die Zuid-Afrikaansche Republiek, 1858-1899*,
p.290.

33) Transvaal Colony, *Preliminary report on Rinderpest in the Trans=*
vaal, p.2.

34) Staatsekretaris (TAB), verw. R1470/96: P.J.W. Schutte/Staat=
sekretaris, 7.1.1896.

35) J. Swanepoel, *Landbouontwikkeling in Suid-Afrika, 1652-1954 ...*,
p.122. Vergelyk ook P. Naudé, *Boerdery in die Zuid-Afrikaansche*
Republiek, 1858-1899, p.274.

36) A.J. Christopher, *Southern Africa: Studies in historical geography*,
pp.81-82.

37) Carletonville (PU vir CHO), verw. 3: Onderhoud C. en T. Schutte,
27.10.1986. Vergelyk ook Potchefstroom Landdros (TAB), verw. 133:
Diverse inkomende stukke van Naturellesake, 1859-1899.

Die Tweede Vryheidsoorlog (1899-1902) het die landbou tot stilstand gebring en na vredesluiting was die meeste boere tot die bedelstaf gedwing. Brittanje se beleid van verskroeiende aarde gedurende die oorlog het die plase met niks gelaat nie. Kommissies is deur die Britse administrasie aangestel om onder meer saad en implimente aan behoeftige boere te verskaf. Die landbou wat nou beoefen is, was soortgelyk aan dié van die jare 1840-1850 en geskoei op selfonderhouding.³⁸⁾

Die selfonderhoudende situasie het verander met die stigting van 'n Koöperasie op 4 Mei 1909. Boere is gehelp om produkte gesamentlik te bemark.³⁹⁾ Boonop kon boere van entomoloë van Pretoria se dienste gebruik maak indien probleme ondervind is met plae. In 1911 moes J. Pistorius van Losberg byvoorbeeld 'n kundige se hulp inroep om rooidop-luis, wat 300 lemoenbome op sy plaas besmet het, onder beheer te kry.⁴⁰⁾

Ten spyte van die Britse administrasie se hulp aan boere, was daar diegene wat hul plase moes verkoop vanweë die hoë lewenskoste en 'n tekort aan kontant. Hierdie omstandighede waarin feitlik elke boer in 'n mindere of meerdere mate verkeer het, was waarskynlik een van die redes waarom 'n jong boer van Jachtfontein, G.P. Brits, besluit het om 'n nuwe rigting in te slaan. Hy het in 1912 begin om 'n kwekery vir vrugtebome en blomme op sy plaas te ontwikkel.⁴¹⁾

'n Hoër vraag na voedsel op die Johannesburgse goudmyne, vanweë 'n toeloop van werksoekendes na die oorlog, het 'n mark geskep vir graanprodukte (veral koring). Boere is geleentheid gebied om hulle finansiële posisie te verbeter deur meer graanprodukte te produseer en dit dan vir

38) Potchefstroom Repatriation Commission (TAB), verw. 8, nr. c11: Commission applications for assistance, 1902.

39) Anon., *Vyftig jaar van Koöperasie in Wes-Transvaal, 1909-1959*, p.29.

40) Hoof Insektekundige (SAB), verw. 509 nr. E1719: Entomoloog/J. Pistorius, 5.9.1911.

41) *Die Vaderland*, 10.9.1959, p.9. Sommige beskou G.P. Brits as 'n pionier op die gebied van vrugteboomkwekery. In 1947 het hy reeds jaarliks 'n kwartmiljoen boompies bekweek. Kyk ook *Die Vaderland*, 29.3.1947, p.9.

goeie pryse aan die goudmyne te verkoop.⁴²⁾ Die meule op Elandsfontein nr. 289 en Bank was vir die boere van groot hulp met die malery van koring voor dit aan die goudmyne verkoop is.⁴³⁾ Boere in die Gatsrand het selfs vars vrugte, veral perskes, aan die mynwerkers verkoop. Geskilde droëperskes is teen ses pennies per pond (ongeveer 500 gram) en ongeskildes teen drie pennies per pond aan die winkeliers in Potchefstroom verkoop.⁴⁴⁾

Dat die boere se sukses op landbougebied steeds in 'n groot mate afgehang het van hulle eie ervaring en kundigheid, blyk uit Howitzer van Elandsfontein (nr. 289) se korrespondensie met *De Westelike Stem*. Hy sê dat "op een zaai-plaats, als deze bezittende de sterkste bronne in de Gatsrand, is het maar steeds ijzeren klauw in de grond, of slawernij op een kleine schaal, tog kan men niet leven of gegrond blijven, als je niet zwoegt ... Een boer moet hersens hebben want hy moet een dokter wezen om vee, plant en zichselve te kunnen verplegen. Een barometer moet hij ook zijn want zijn geluk of ongeluk hangt veel af van de kennis van de weergesteldheid; ook een goede ouditeur generaal om de inkomsten en uitgaven goed te kunnen gadeslaan ..." ⁴⁵⁾

Daar is weldra besef dat boereverenigings noodsaaklik was vir doeltreffende landbouvoorligting. Dit blyk dat reeds in 1906 'n boerevereniging te Wonderfontein bestaan het.⁴⁶⁾

42) Carletonville (PU vir CHO), verw. 1: Herinneringe P.F.J. van der Ryst, 23.9.1986.

43) Carletonville (PU vir CHO), verw. 3: Bandopname K. du Preez, 6.11.1986. Vergelyk ook verw. 3: Onderhoud T. Nosarka, 22.5.1987 en verw. 1: Herinneringe S.A.M. Erasmus, 18.2.1985.

44) Carletonville (PU vir CHO), verw. 1: Herinneringe S.A.M. Erasmus, p.5. Vergelyk ook verw. 3: Onderhoud C. en T. Schutte, 27.10.1986.

45) *De Westelike Stem*, 10.2.1916, p.5. Of Howitzer 'n skuilnaam was, is onseker.

46) Hoof Insektekundige (SAB), verw. 63 nr. EE3965: Wonderfontein Farmers Association, 14.6.1906. Wanneer dié Boerevereniging gestig is, is onbekend.

In 1924 verwys *De Westelike Stem* na dié vereniging as die Wonderfontein Saamwerk Boerevereniging met J.P. Nortjé as voorsitter.⁴⁷⁾ Ander Boereverenigings wat eers in die twintigerjare gestig is, was Welverdiend, Elandsfontein nr. 494,⁴⁸⁾ Leeuwpoot,⁴⁹⁾ Klipdrift, Losberg,⁵⁰⁾ Fochville en Hermina.⁵¹⁾

Die Hollandse nedersetters wat hulle vanaf 1928 op Wonderfontein gevestig het, het hulle eie Saamwerk Boerevereniging gehad. Die nedersetters het produkte soos mielies, kafferboontjies, suikerriet, beet en pampoene hoofsaaklik vir eie gebruik geproduseer, terwyl slegs aartappels vir die mark in Johannesburg verbou is. Hulle hoofdoel was om 'n melkery te vestig en ook kaas sowel as botter te produseer. Vir dié doel is 'n aantal stoet Frieskoeie van Nederland af ingevoer om hulle plaaslike kudde aan te vul en te verbeter. Gewasse soos lusern, rog, gars, mangelwortel en weidingsgras is aangeplant vir voer. Die nedersetters se Saamwerk Boerevereniging het alles wat geproduseer is namens almal verkoop en die wins verdeel in ooreenstemming met die hoeveelheid wat elke nedersetter bygedra het.⁵²⁾

In teenstelling met grootskaalse melkboerdery in die noordelike dele onder meer te Wonderfontein, Elandsfontein nr. 494, en Stinkhoutboom, het die boere in die suidelike gedeeltes meer gekonsentreer op skaapboerdery. Vir hulle was water nie so ruim beskikbaar vir die aanplant van weidingsgras soos vir die boere in die noordelike gedeeltes nie. 'n Tak van die Nasionale Wolkwekersvereniging is in die twintigerjare

47) *De Westelike Stem*, 5.3.1924, p.5.

48) *De Westelike Stem*, 1.7.1920, p.3 en 19.7.1922, p.2.

49) *De Westelike Stem*, 2.2.1923, p.2.

50) *De Westelike Stem*, 28.7.1924, p.3. Vergelyk ook *Potchefstroom Herald and Western Gazette*, 24.7.1931, p.5. Die Klipdrift Boerevereniging het later bekend gestaan as die Loopspruit Boerevereniging.

51) Anon., *Vyftig jaar van Koöperasie in Wes-Transvaal, 1909-1959*, p.126.

52) *Potchefstroom Herald and Western Gazette*, 17.10.1930, p.10.

in Fochville gestig en die Gatsrand Wolkwekers genoem. Die hoofdoel van die tak was om voorligting aan boere te gee en te beding vir beter wolpryse.⁵³⁾

Buiten die bekendstelling aan landbouinligting was die boereverenigings ook die spreekbuis waardeur boere ongunstige plaaslike omstandighede onder die aandag van 'n betrokke instansie kon bring. In 1922 het die verenigings vir volksraadslid T.F.J. Dreyer van Losberg kiesafdeling versoek om die minister van Spoorweë te nader met die oog op die oprigting van 'n graansuier by enige van die drie stasies in die Gatsrand (Bank, Welverdiend of Oberholzer) of buite die suidelike grense (Nolte en Klington). Dit is egter nie verwesenlik nie omdat die hoeveelheid graan wat die gebied aan die stasies gelewer het nog te min was. Selfs die oprigting van 'n klein graansuier het vereis dat 5 000 tot 8 000 ton graan per jaar versend moes word. Van die drie stasies in die Gatsrand het Bank in 1921 slegs 1 507 ton graan versend, wat meer was as Welverdiend se 991 en Oberholzer se 134 ton. Daar is aanbeveel dat boere van die graansuier op Potchefstroom of die op Ventersdorp gebruik maak.⁵⁴⁾

Voorts het 'n verteenwoordiger van die administrateur, wat in September 1924 'n byeenkoms van die Welverdiend-Boerevereniging bygewoon het, die boere se klagte met betrekking tot die hoë spoorwegtarief op produkte in die 75 myl (120 kilometer) radius aangehoor. Vanweë die hoë koste het sommige boere op Wonderfontein en Welverdiend nie van die stasie op Welverdiend gebruik gemaak nie en self hulle produkte na Johannesburg vervoer. 'n Versoek is ook gerig dat die spoorweghalte Oberholzer op Wonderfontein as 'n stasie moet open. As rede is aangevoer dat die produksieoppervlakte in 1925 sal vergroot en daar gevolglik in die

53) Anon., *Vyftig jaar van Koöperasie in Wes-Transvaal, 1909-1959*, p.126. Vergelyk ook J.H. Coetzee (red.), *Voortgesette streekopname van beheerde gebied nr. 2, verslag nr. 3: Gebied Westonia-Welverdiend*, p.92.

54) *De Westelike Stem*, 28.6.1922, p.3.

toekoms meer gebruik gemaak sal word van die "stasie".⁵⁵⁾

Die Fochville-Boerevereniging het reeds in 1922, by wyse van 'n petisie, die omgewing se gebrekkige vervoerfasiliteite onder die aandag van die minister van Vervoer gebring. Dit het deels bygedra tot die spoorweë se beplanning vir die opening van die Potchefstroom-Losberg-spoorlyn in 1927.⁵⁶⁾ Die vertoë van die Welverdienders met betrekking tot die Oberholzer spoorweghalte is eers in die dertigerjare verwesenlik toe goudmyne in die omgewing geopen het en gereelde passasiersdienste ingestel is.⁵⁷⁾

'n Oorkoepelende liggaam vir die distrik Potchefstroom se boereverenigings, die Sentrale Boere-unie, is vanuit dié dorp georganiseer met verteenwoordigers in alle wyke. Gatsrand-inwoners wie se name in die presensielys van die Sentrale Boere-unie in 1922 geïdentifiseer kan word, is J.B. Wolmarans, P. Schutte, P. Davidtz, B. Greyling en E. de Beer.⁵⁸⁾ Ook hier het besprekings en reëlings gehandel rondom die verbetering van die boere se omstandighede. Om die sprinkaanplaag in die onderskeie wyke te bekamp is sprinkaanbeampies in 1922 deur die Boere-unie aangestel. G.H. Davidtz, J.B. Wolmarans, R.G. Amm en P.J. de V. Steyn is vir die Gatsrand aangewys, en in 1923 ook H.S. du Preez, J. Greyling, F.D. Pienaar en D.J. Wolmarans.⁵⁹⁾ Wanneer natuurrampe soos droogte en haelstorms die boere getref en hulle vee uitgedun of gewasse beskadig het, het die Boere-unie en die boereverenigings deur finansiële bystand die nood probeer verlig.⁶⁰⁾ Boereverenigings het, soos hierna sal blyk, 'n belangrike rol in die verdere boerderybedrywighede van 'n oorwegend agrariese gebied gespeel.⁶¹⁾

55) Suid-Afrikaanse Spoorweë (SAB), verw. 292 nr. G65/1/13: Meeting of Welverdiend Agricultural Society, 19.9.1924.

56) Ministerie van Vervoer (SAB), verw. 409 nr. 16/44: Potchefstroom-Losberg line petition, 15.3.1922. Vergelyk ook *De Westelike Stem*, 18.1.1928, p.5.

57) G.L. van Heerde, *Die invloed van moderne vervoer op die ontwikkeling van dorpe in Wes-Transvaal* (D.Phil-proefskrif, 1981), p.116.

58) *De Westelike Stem*, 21.2.1922, p.5.

59) *De Westelike Stem*, 25.10.1922, p.7 en 3.10.1923, p.3.

60) *De Westelike Stem*, 11.10.1922, p.5.

61) Sien voetnote 65 en 70.

Na aanleiding van gerugte uit pamflette en nuusblaaie dat goudmynmaatskappye besig was om die mineraleregte van boere se plase te koop met die oog op prospektering, het ene Ferreira van Losberg tydens die Sentrale Boere-unie se kongres in 1924 voorgestel dat waaksaamheidskomitees gestig moet word om die ruïnering van boere te voorkom. Daar is besef dat die verkoop van mineraleregte sou lei tot die onteining van grond.⁶²⁾ By 'n ander geleentheid het P. Schutte versoek dat saad aan behoeftige boere in die distrik verskaf moet word.⁶³⁾

Die droogte en depressiejare (1929-1933) het die meeste boere swaar getref en lae pryse is vir produkte op die Newton-mark in Johannesburg en die mark in Potchefstroom behaal.⁶⁴⁾ In 1931 het die Loopspruit-Boerevereniging op Klipdrift met die Stadsraad van Potchefstroom onderhandel oor die verhoging van markpryse. Dit sou boere dan aanspoor om produkte eerder na Potchefstroom te neem wat die verbruiker sou bevoordeel.⁶⁵⁾ Die Stadsraad was egter nie by magte om veel in die verband te doen nie. Algehele depressie en droogte in die land het gelei tot 'n toenemende daling in die pryse van produkte. In 1931 het die regering 'n spesiale noodlenigingswet aangeneem wat voorsiening gemaak het vir lenings aan boere. Alhoewel die ergste droogte teen 1933 gebreek was, was die gevolge so groot dat 'n tweede noodlenigingswet in 1935 aanvaar is.⁶⁶⁾

Vir die boere in die noordelike dele van die Gatsrand was die 1929-1933 tydperk waarskynlik nie so 'n gevoelige slag soos vir diegene in die res van die gebied nie. Hulle kon van die natuurlike fonteine gebruik maak. Te midde van droogte het die Hollandse nedersetter, F. Veldman, beplan om 'n nuwe Duits-vervaardigde produk op Wonderfontein

62) *De Westelike Stem*, 30.1.1924, p.2. Van hierdie voorstel het niks gekom nie. Van 1937 af het goudmyne sonder enige probleme in die gebied begin funksioneer.

63) *De Westelike Stem*, 12.3.1924, p.5.

64) *De Westelike Stem*, 4.2.1930, p.5.

65) *Potchefstroom Herald and Western Gazette*, 24.7.1931, p.5.

66) A.P. Ravenscroft, *The course of the depression in South Africa*, pp.30-31. Vergelyk ook J.C. Coetzee, *Pioniers van die skoolplaas Klipdrift: Johan en Johanna Schutte, 1923-1938*, p.59.

te gebruik wat groot gedeeltes van die bewerkte grond kon besproei. Dit sou dan terselfdertyd arbeidsbesparend wees.⁶⁷⁾ Of Veldman die produk wel gebruik het, is onseker.

Die Venterspostgoudmyn wat in die vroeë dertigerjare buite die grense van Gatsrand begin funksioneer het, het van die boere wat hulle plase as gevolg van finansiële nood verlaat het, in diens geneem.⁶⁸⁾ Daar was ook nedersetters wat die voorbeeld van enkele boere gevolg het en verkies het om h' heencome elders te soek.⁶⁹⁾ Plakkery het op plase in die omgewing van die myn voorgekom. Na aanleiding van sodanige plakkery wat veral op Lawley ondervind is, het die Gatsrand Boerevereniging die departement van Naturellesake versoek om aandag te skenk aan dié probleem.⁷⁰⁾

Van persone in die Gatsrand wat in landbouorganisasies op distriks- en provinsiale vlak gedien het, is min bekend. J.W. Grey van Doornfontein en W.J.A. Vermaas van Rhenosterfontein was tussen 1920 en 1935 komiteelede van die Potchefstroomse Distrikslandbou-unie.⁷¹⁾

Alhoewel die Transvaalse Vroue Landbou-unie in 1925 gestig is, het takke van dié organisasie eers na 1948 in die Gatsrand tot stand gekom. Vroue in die omgewing het waarskynlik vanaf 1926 by die Vroue Landbou-unie se tak in Frederikstad, noordoos. van Potchefstroom, aangesluit. Die doel van die organisasie was om die Afrikanervrou op te hef deur

67) *Potchefstroom Herald and Western Gazette*, 17.10.1930, p.10.

68) J.C. Coetzee, *Pioniers van die skoolplaas Klipdrift: Johan en Johanna Schutte, 1923-1938*, p.60.

69) *Potchefstroom Herald and Western Gazette*, 14.2.1930, p.8. Vergelyk ook H.H.A. Gybland Oosterhoff, *Indrukke van een reis na Zuid-Afrika*, p.52.

70) Naturellesake (SAB), verw. nr. 2920 832/323: Gatsrand Boerevereniging/Sekretaris Naturellesake, April 1937. Die stigtingsdatum van die Gatsrand Boerevereniging kon nie opgespoor word nie. Hierdie vereniging is vanaf die plaas Jachtfontein georganiseer. Hulle grense moes verder as die Gatsrand se oostelike grens gestrek het, aangesien Lawley nie deel was van die wyk nie.

71) Anon., *Vyftig jaar van Koöperasie in Wes-Transvaal, 1909-1959*, p.33.

onder meer gesprekvoering oor aktuele sake en die beoefening van handvaardigheid op kompetisievlak.⁷²⁾

Vir die boere wat hulle plase behou het, het goudmynvestiging voordele ingehou. Die boerderybedryf het meer winsgewend geword deurdat die verbruiker nader aan die produsent gebring is. Die verskaffing van produkte aan Potchefstroom, Krugersdorp, Randfontein en die Randse dorpe het afgeneem terwyl die plaaslike myne in 'n toenemende mate bedien is. Aanvanklik is net suiwelprodukte verskaf. Die uitbreiding van mynbedrywighede het teen 1948 die situasie verander. Sommige boere het steeds room en botter na Johannesburg versend. Ook is vrugte aan die mynwerkers van Randfontein verkoop.⁷³⁾

Georganiseerde landbou en mynvestiging het daartoe gelei dat die welvaart van die boeregemeenskap in die Gatsrand bevorder is. Dit was egter die mynbou wat gelei het tot die ontwikkeling van gedeeltes van die gebied. Goudmynvestiging het gelei tot stigting van dorpe en dit het weer gelei tot die koms van handelaars en oprigting van nywerhede.⁷⁴⁾

2.2 Handel en mynbou

Na Trekkervestiging (1839) was Potchefstroom die middelpunt van ekonomiese bedrywighede in die distrik. Vendusies het hier plaasgevind en 'n mark is in 1850 vir plaaslike produkte geskep.⁷⁵⁾

Tydens nagmaalgeleenthede wat drie keer per jaar in Potchefstroom gevier is, het die Gatsranders die nodige huishoudelike artikels en klere aangekoop. Verbruikersgoedere soos eiers, groente en vrugte is ook

72) Anon., *Die Transvaalse Vroue Landbou-unie, 1925-1975*, p.2. Vergelyk ook Carletonville (PU vir CHO), verw. 3: Bandopname B. Wolvaardt, 20.11.1986.

73) Carletonville (PU vir CHO), verw. 3: Onderhoud K. Greyling, 11.2.1987.

74) J.H. Coetzee, (red.), *Voortgesette streekopname van beheerde gebied nr. 2, verslag nr. 2*, p.93.

75) H.M. van Coller, *Die burgerlike lewe in Potchefstroom*, p.78.

ingeruil teen geringe vergoeding. Geld was skaars en transaksies het grotendeels op 'n ruilbasis plaasgevind.⁷⁶⁾

Vanweë die groot geldskaarste onder die burgers was die staatskas so goed as leeg en die regering in finansiële nood.⁷⁷⁾ Vermoënde burgers van die ZAR het by tye geld aan die Volksraad geleen. Burgers van die Gatsrand wat ook die regering van geld voorsien het, was P.J.W. Schutte en F.G. Wolmarans. Schutte het byvoorbeeld in 1858 100 pond aan die Volksraad geleen. President M.W. Pretorius het persoonlik die geld op Schutte se plaas Buffelsdoorn, in ontvangs geneem.⁷⁸⁾

Sover vasgestel kon word, was daar nie voor 1868 gevestigde handelaars en hoteleienaars in die Gatsrand nie. Tot 1900 is slegs 'n paar winkels en hotelle opgerig waarvan sommige deur die plaaseienaars self bedryf is. Aansoeke is, in oorleg met die wyksveldkornet en die landdros van Potchefstroom, deur die Potchefstroomse handelslisensiekomitee goed- of afgekeur.⁷⁹⁾

Vir reisigers se gerief is hotelle en winkels oorwegend langs die hoofroetes vanaf Potchefstroom na Pretoria en Johannesburg opgerig. Die inwoners het ook voordeel daaruit getrek aangesien dit nie meer nodig was om alle aankope en verkope op Potchefstroom te maak nie.⁸⁰⁾ Minstens 13 winkels en hotelle het oor die laaste drie dekades in die gebied hulle verskyning gemaak:

76) Carletonville (PU vir CHO), verw. 3: Bandopname K. du Preez, 6.11.1986. Vergelyk ook H.M. van Coller, *Die burgerlike lewe in Potchefstroom*, p.78.

77) J.S. du Plessis, "Die Suid-Afrikaanse Republiek", C.F.J. Muller (red.), *500 Jaar Suid-Afrikaanse geskiedenis*, pp.227, 230.

78) Staatsekretaris (TAB), verw. R2251/58: P.J.W. Schutte/M.W. Pretorius, 22.8.1858. Kyk ook N. Dreyer, *Die rol van die Wolmarans-familie in kerk en staat teen die agtergrond van die Transvaalse geskiedenis tot 1884: In die geslagslyn na Senator A.D.W. Wolmarans, Joseph Johannes, Frederik Gerhardus en Frederik Gerhardus Andreas* (MA-verhandeling, 1968), p.106.

79) *Staats Courant der ZAR*, nr. 3, 16.10.1856, p.7.

80) Carletonville (PU vir CHO), verw. 3: Onderhoud C. en T. Schutte, 27.10.1986.

TABEL 4 Winkels en hotelle in die Gatsrand, 1868-1900

PLAAS	ONDERNEMING	EIENAAR	STIGTINGS= JAAR
Lapdoorns	Blythe en Kie winkel	J. Biesler	1868
Klipkop	"Retail shop"	C.L. Dreyer	1879
*Kraalkop	Hotel	Vince	(1886)
Blyvooruitzicht	"Kantien en losies voor rijzegers"	J.P. Brand	1888
Kaalfontein	Winkel	S. Grass	1888
Blyvooruitzicht	"Hotel langs den weg"	Hompes en Seehoff	1889
Welverdiend	Winkel en hotel	S. Rosenthal	1893
Buffelsdoorn	Winkel en slaghuis	Flacks en Rutenberg	1896
Elandsfontein nr.289	"Hotel langs den weg"	--	(1897)
*Taaiboschspruit	Winkel	--	(1897)
*Jachtfontein	Winkel	S. en C. Geldenhuys	(1898)
*Doornfontein	Winkel	--	(1897)
*Elandsfontein nr.289	Winkel	Bosman	(1898)

*Inligting verkry uit mondelinge bronne. (Die oorblywende inligting is oorwegend verkry uit die Potchefstroom Landdros-argief).

Handelaars van Potchefstroom het gereeld togryers (smouse) gehuur en met handelsartikels die wyke ingestuur. Ossewaens het van plaas tot plaas getrek om die artikels te verkoop. Die Joodse winkelier Japie Kliwanski, wat 'n potpourri van handelsartikels tydens sy reise verkoop het, word steeds in herinnering gehou.⁸¹⁾

81) Carletonville (PU vir CHO), verw. 3: Bandopname K. du Preez, 6.11.1986. Vergelyk ook verw. 3: Bandopname B. Wolvaardt, 20.11.1986.

ADORP KAASFABRIEK

'N WONING VAN 'N NEDERSETTER

Foto's: Anon., "De Nederlandsche Landbouwnederzetting op Wonderfontein ...", Zuid-Afrika, Oktober 1934.

Die opkommandering van boere met die uitbreek van die Tweede Vryheids=oorlog in 1899 het noodwendig gelei tot die sluiting van sommige Afri=kaners se winkels en hotelle in die Gatsrand. Joodse handelaars soos Vince, Rosenthal en Flacks en Rutenberg is skynbaar nie opgekommandeer nie en hulle het voortgegaan met hulle ondernemings.⁸²⁾ Dit blyk dat hulle lojaliteit gedurende die oorlog na die boere uitgegaan het. Van die vroue het voedsel sonder betaling van die handelaars, veral Rosen=thal, ontvang.⁸³⁾ Met die beeëindiging van die oorlog in 1902 het die winkels van S. en C. Geldenhuys en Bosman weer hulle bedrywighede her=vat. Ander ondernemings wat in die Gatsrand geopen het, is dié van J. Sylvcot (Wilbebeestfontein), M.S. Rubenstein (Rietfontein nr. 503), A. Israel (Kraalkop), J.S. Smook (Wilbebeestfontein), J.C.F. Wolter (Kaalfontein), en W. Binks (Rietfontein nr. 503).⁸⁴⁾

In 1922 het 'n handelaar, bekend as Solomon Brothers, 'n winkel op Los=berg geopen.⁸⁵⁾ In daardie stadium het die jong dorp Fochville ook 'n aantal handelaars gehad.⁸⁶⁾ Welverdiend het steeds 'n winkel en hotel gehad, sowel as 'n slaghuis asook drie skure waar produkte verkoop kon word deur reisende handelaars.⁸⁷⁾

82) *Potchefstroom Herald and Western Gazette*, 4.2.1944, p.4.

83) B.J.V. Naudé (red.), *Gedenkuitgawe: Ontvangs van poskoets te Oberholzer*, 9-11 Februarie 1952, p.17.

84) Carletonville versameling (PU vir CHO), verw. 3: Bandopname K. du Preez, 6.11.1986. Vergelyk ook TAB, (ongekatalogiseer): Kieserslys van wyk nr. 5: Gatsrand, 1905 asook Justisie (SAB), verw. 142 nr. 3/475/12: Landdros/Potchefstroom/Sekretaris van Justisie, 3.4.1912.

85) *De Westelike Stem*, 2.2.1922, p.5.

86) B.J.V. Naudé (red.), *Gedenkuitgawe: Ontvangs van poskoets te Oberholzer...*, p.31.

87) Justisie (SAB), verw. 395 nr. 3/251/25: Sekretaris van Polisie/Sekretaris van Justisie, 4.11.1924.

Die vestiging van die Nederlandse boere op Wonderfontein vanaf 1928 het bygedra tot die uitbreiding van die handelsektor in die Gatsrand. Van die Nederlandse immigrante het hulle ambagskwalifikasies gebruik om ondernemings op Wonderfontein op te rig.⁸⁸⁾ Akker en Mensinga het 'n kaasfabriek, bekend as Adorp, begin. Folkerts was die slagter en bakker, Boersma die grofsmid en J. Rukema die winkelier. Die Oranje-hotel wat in ongeveer 1930 deur F. Veldman opgerig is, was tot en met 1948 die enigste hotel in die onmiddellike omgewing van die myn.⁸⁹⁾ Die kaasfabriek is, na die totstandkoming van myne in die omgewing in 1937, deur die Wonderfontein kommissie geadministreer. J. Domisse en A.P. Brugman het toe die Kommissie se melkboerdery behartig.⁹⁰⁾ Opkoop van grond deur die mynmaatskappye en 'n toeloop van handelaars vanuit ander gebiede is faktore wat sommige van die nedersetting se eerste handelaars verdring het.⁹¹⁾

Goudmynbedrywighede in die gebied vanaf 1937 is voorafgegaan deur prospekteerwerk wat in ongeveer 1880 'n aanvang geneem het. Dat daar nie getwyfel is oor die aanwesigheid van goud nie, blyk uit die opkoop van grond tussen 1883 en 1884 deur goudmynmaatskappye soos African Gold Recovery Proprietary Limited, Bertha Estate Goldmines and Company, Battery Reef Goldmines Company Limited, Moddervlei Prospecting Syndicate, Randfontein Estate Goldmines Company, Witwatersrand Limited, G.M. Sutton Goldmines Company en West Battery Reef Goldmines Company Limited.⁹²⁾

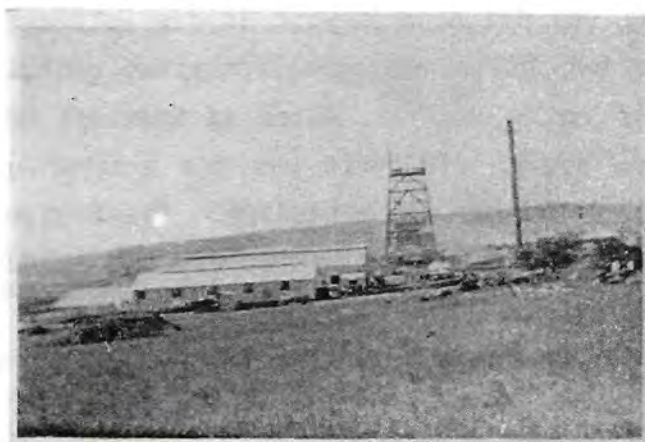
88) Carletonville (PU vir CHO), verw. 2: Kol. Dr. J. Ploeger/E.S. van Eeden, 20.9.1986.

89) H.H.A. Gybland Oosterhoff, *Indrukken van een reis na Zuid-Afrika*, p.51. Vergelyk ook Hommes (TAB), verw. WHA. 90: J.E. Hommes/Ouers, 21.4.1933 en Bewaarder van Vyandseindom (SAB), verw. 104 nr. H3/12: Kommissie vir Wonderfontein: Staat van inkomste en uitgawes, September 1948.

90) Bewaarder van Vyandseindom (SAB), verw. 104 nr. H3/12: Kommissie vir Wonderfontein, 6.6.1940-4.7.1940.

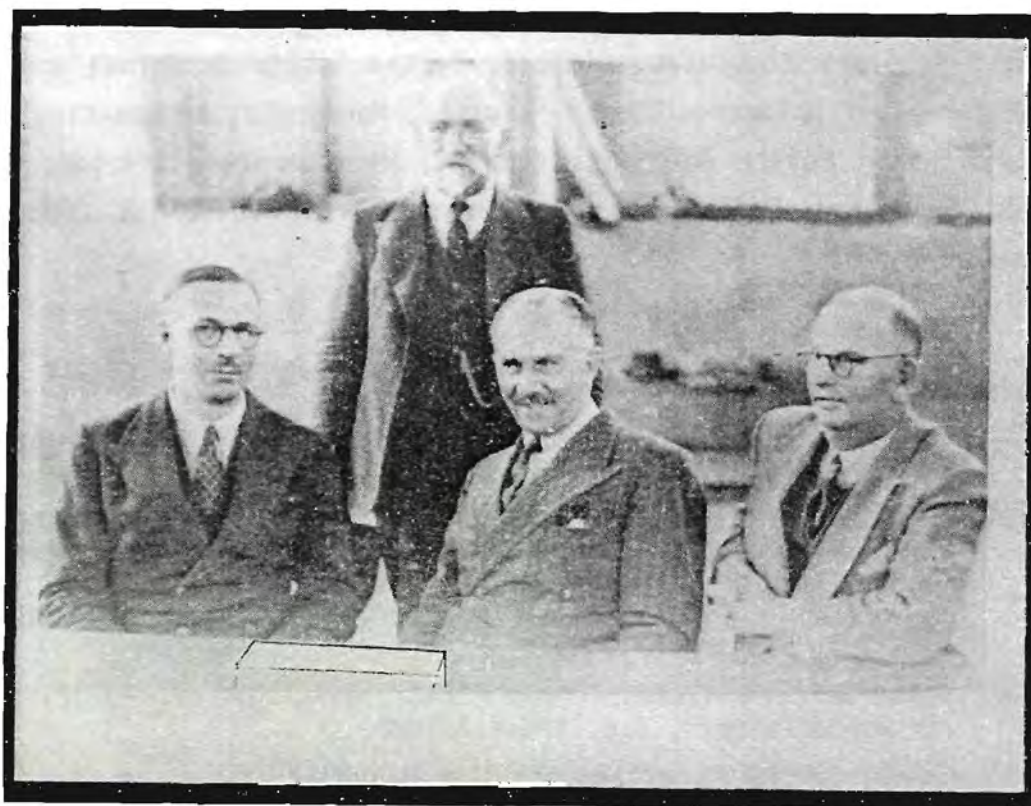
91) Anon., "De Nederlandsche landbounederzetting op Wonderfontein (Transvaal)", *Zuid-Afrika*, Oktober 1934, p.6. Vergelyk ook H.H.A. Gybland Oosterhoff, *Indrukken van een reis na Zuid-Afrika*, p.52.

92) Potchefstroom Landdros (TAB), verw. 90: Indeks op belastingregis-ter Gatsrand, 1883-1884.

SKAG NR. EEN OP BLYVOORUITZICHT

EERSTE MYNHUISE OP BLYVOORUITZICHT

DIE EERSTE GOUDSTAAF VAN DIE BLYVOORUITZICHTMYN, 1942

Agter: P.D. Roux

Voor, v.l.n.r.: W.H.A. Lawrence, A. Saville-Davis
(Bestuurder), W.M. Frames (Rand Mines)

Foto: C. Rautenbach (Carletonville)

Vanaf 1899 tot 1911 was die gebied suidwes van Randfontein gekenmerk deur heelwat mynaktiwiteite. Nege skagte is deur die Western Rand Estates gesink waarvan drie in die Gatsrand was, naamlik Twyfelvlakte in 1902, Driefontein nr. 591 in 1903 en Doornkloof in 1910. Die maatskappy Goertz and Company het die boorwerk behartig. Vanweë 'n onvermoë om deur die dolomiet te boor, is aktiwiteite voorlopig gestaak totdat New Consolidated Gold Fields Limited in 1930 met prospekterwerk in die gebied begin het.⁹³⁾ 'n Duitse geofisikus, doktor R. Krahmann, het met behulp van die magnetometriese metode daarin geslaag om goud in die noordelike dele van Gatsrand op te spoor.⁹⁴⁾ Dominee T.F. Burgers - die latere staatspresident van die ZAR - wat tydens sy reis deur Transvaal in 1871 vir 'n dag op Wonderfontein vertoef het, se opmerking "wie weet welke schatten van goud hier nog gevonden zullen worden ... dit laat ik echter aan deskundige beoordeling over",⁹⁵⁾ is inderdaad bewaarheid.

Die West Witwatersrand Areas Limited wat in November 1932 as maatskappy geregistreer is, het verdere prospekterwerk in die omgewing voortgesit.⁹⁶⁾ In 1932 is 'n navorsingsbasis onder veldsuperintendent T.W. Bruyns op Oberholzer gestasioneer. Die plaaslike navorsingspan het geoloë, landmeters en werktuigkundiges ingesluit en hulle was vir plaaslike dienste soos vervoer, watervoorsiening, herstelwerk, timmerwerk en die maak van paaie verantwoordelik.⁹⁷⁾

93) R.A. Pelletier, "Contributions to the geology of the Far West Rand", *Transactions of the geological society of South Africa* XL, Julie 1937, pp.130, 139.

94) R. Macnab, *Gold their touchstone: Gold Fields of South Africa, 1887-1987 - a centenary story*, p.124. Vergelyk ook Carletonville (PU vir CHO), verw. 3: Bandopname K. Baard, 16.3.1987.

95) T.F. Burgers, *Schetsen uit de Transvaal*, p.7.

96) W.E. Skinner, *Mining year book 1945* 59, p.406. Vergelyk ook Carletonville (PU vir CHO), verw. 3: Bandopname K. Baard, 16.3.1987.

97) R.A. Pelletier, "Contributions to the geology ...," *Transactions of the geological society of South Africa* XL, Julie 1937, p.159.

41a

SINKING VAN SKAG NR. TWEE OP WES-DRIEFONTEIN

ONTWIKKELING BY SKAG NR. TWEE OP WES-DRIEFONTEIN

Foto: Wes-Driefonteinmyn (Carletonville)

Die sogenaamde West-Wits-Lyn is geopen toe daar by Venterspost, noord van die huidige Westonaria, begin is met skagsinking en die gebruikmaking van die sementasieproses waardeur waterdraende skeure in die dolomiet in die omgewing van die skag gestop is. Dit het gelei tot die sink van skagte op Blyvooruitzicht, Wes-Driefontein en Doornfontein. Die deurlopende goudrif vanaf Venterspost tot by Doornfontein het bekend geword as die West-Wits-Lyn. Die naam is waarskynlik ontleen van die maatskappy Wes Witwatersrand Areas Limited wat vanaf 1932 in die omgewing werksaam was.⁹⁸⁾

Ontwikkeling by Blyvooruitzicht het op 11 Januarie 1937 deur die Corner House-groep begin. Die mynmaatskappy het bekend gestaan as die Blyvooruitzicht General Mining Company met R.S.G. Stokes as voorsitter en B.A.D. Kinahan as bestuurder.⁹⁹⁾ Die eerste tunnels is op 14 November 1937 oopgeskiet en in 1942 is begin met die produsering van erts.¹⁰⁰⁾ Die eerste goudstaaf is in 1942 gegiet.¹⁰¹⁾ Dié myn het teen 1948 'n totale wins van 2 486 519 pond getoon en is beskou as die myn in Suid-Afrika met die belowendste groeipotensiaal.¹⁰²⁾

Mynbedrywighede op Blyvooruitzicht het geleidelik verhoog. In 1938 is 73 Blankes in diens geneem en die getal het teen 1948 tot 585 gestyg. Daarenteen was 478 Swart werknemers in 1938 in diens; dié getal het tot 3 915 in 1948 toegeneem.¹⁰³⁾

98) Anon., *Rand mines: Blyvooruitzicht Gold Mining Company Limited - visitors brochure*, p.1. Vergelyk ook R. Macnab, *Gold their touchstone* pp.212-213.

99) R.A. Pellitier, "Contributions to the geology ...", *Transactions of the geological society of South Africa* XL, Julie 1937, p.131. Vergelyk ook *Potchefstroom Herald and Western Gazette*, 18.6.1937, p.3.

100) A.P. Cartwright, *Gold paved the way*, p.168. Vergelyk ook W. Hagan-Watson, "Down memory lane: Blyvoor's first 20 years", p.1.

101) W. Hagan-Watson, "Down memory lane ...", pp.1-2.

102) *Potchefstroom Herald and Western Gazette*, 19.1.1945, p.4. Vergelyk ook J.H. Coetzee (red.), *Voortgesette streekopname van beheerde gebied nr. 2, verslag nr. 3* ..., tabel nr. 3.

103) J.H. Coetzee (red.), *Voortgesette streekopname van beheerde gebied nr. 2, verslag nr. 3* ..., p.126.

Wes-Driefonteinmyn het 'n jaar na dié van Blyvooruitzicht begin. Die myn is in 1938 beplan nadat 'n huurkontrak van die regering verkry is. Teen die einde van 1945 is daar begin met die sink van skagte.¹⁰⁴⁾ In 1948 is nog nie met produksie begin nie, maar in daardie stadium was die getal Blanke mynwerkers 100 en die Swartes 595.¹⁰⁵⁾

'n Derde myn in die Gatsrand, bekend as die Doornfonteinmyn, is in Januarie 1947 geopen en die Annan-skag op 21 Maart gesink. Robert Annan, na wie die skag vernoem is, was die voorsitter van Consolidated Gold Fields sedert 1941. As myningenieur was hy ook betrokke by die vroeë mynbedrywighede in die gebied.¹⁰⁶⁾ Ook hier is teen 1948 nog nie met produksie begin nie en slegs 65 Blankes en 306 Swartes was in diens.¹⁰⁷⁾

Die West Witwatersrand Areas Limited het in die veertigerjare voortgegaan om mineraleregte op dele van plase soos onder andere Elandsfontein nr. 289,¹⁰⁸⁾ Kraalkop en Buffelsfoorn te bekom.¹⁰⁹⁾ Die Gatsrand was in 1948 nog deel van die distrik Potchefstroom en myne se werksaamhede in die gebied was vir die dorp ekonomies voordelig. Ten tyde die bepaling van Randfontein se grense, het die dorp aanspraak gemaak op 'n gedeelte van die distrik Potchefstroom, naamlik die gebied in die omgewing van die goudmyne. Potchefstroom het dié aanspraak betwis. In 1947 het die departement van Justisie egter bepaal dat Randfontein se grense nog nie gefinaliseer is nie en die gebied steeds deel van die distrik Potchefstroom bly.¹¹⁰⁾

104) R. Macnab, *Gold their touchstone*, p.75.

105) J.H. Coetzee (red.), *Voortgesette steekopname van beheerde gebied nr. 2, verslag nr. 3*, p.126.

106) R. Macnab, *Gold their touchstone*, p.161.

107) J.H. Coetzee (red.), *Voortgesette streekopname van beheerde gebied nr. 2, verslag nr. 3*, p.127. Vergelyk ook W. Hagan-Watson, "Down memory lane," p.1.

108) Elandsfontein nr. 289 se mineraleregte is vir 38 000 pond verkry. Kyk *Potchefstroom Herald and Western Gazette*, 7.3.1947, p.7.

109) *Potchefstroom Herald and Western Gazette*, 7.11.1943, p.2. Vergelyk ook Uitvoerende Raad van die Unie (SAB), verw. 2324 nr. 1991: Aansoek van West Witwatersrand Areas Limited, 6.3.1964.

110) *Potchefstroom Herald and Western Gazette*, 9.5.1947, p.3.

Met die aanvang van die goudmynbedryf in die Gatsrand was daar nie genoeg handelaars om in al die behoeftes van die myne te voorsien nie. Teen Augustus 1938 het drie handelaars van Randfontein - 'n bakker (J. Celine), 'n kruidenier (ene Fedler) en 'n onbekende vrugtehandelaar - goedere op bestelling by die Blyvooruitsichtmyn afgelewer.¹¹¹⁾ Die Knight-kontrakteurs van Potchefstroom het vleis aan die Blyvooruitsichtmyn verskaf. Bestellings is per spoor na Welverdiendstasie gestuur en daar afgehaal. Inwoners van die omgewing het ook van dié kontrakteurs se dienste gebruik gemaak.¹¹²⁾

Mynvestiging en dorpstigting het die koms van handelaars, veral uit Potchefstroom, aangemoedig.¹¹³⁾ Algemene handelaars soos M. Mia, J.A. Leukema en T. Lewitton het hulle op Oberholzer gevestig. Plaaslike slagters (J.J. Nieuhuis en J.P. Holtzhausen) het die tydsame vleisbestellings uit Potchefstroom uitgeskakel.¹¹⁴⁾ Die grofsmid, H. Boersma, wat aanvanklik die inwoners van die Hollandse nedersetting bedien het, het sy smidswinkel na Oberholzer verskuif. Dié dorp het van 1939 af ook oor 'n drankwinkel beskik.¹¹⁵⁾ Met die koms van goudmyne is diensnywehede soos motorhawens, vervoerondernemings en kalkfabrieke opgerig om in die behoeftes van die myne te voorsien. Fourie, Calderbank asook Snyman en Roux het elk 'n motorhawe op Oberholzer geopen.¹¹⁶⁾ J.L. en J.P. van der Berg het in 1941 'n kalkfabriek opgerig¹¹⁷⁾ en Lutterveld

111) W. Hagan-Watson, "Down memory lane ...", p.13.

112) W. Hagan-Watson, "Down memory lane ...", pp.3-4.

113) Carletonville (PU vir CHO), verw. 3: Onderhoud T. Nosarka, 22.5.1987.

114) United Transvaal Directory Company Limited, *United Transvaal directory for 1941-1942*, p.1557. Telefoongidse het as 'n belangrike bron van inligting nie veel opgelewer nie. Vergelyk ook Carletonville (PU vir CHO), verw. 1: Herinneringe S.A.M. Erasmus, 12.11.1984.

115) United Transvaal Directory Company Limited, *United Transvaal directory for 1941-1942*, p.1953. Vergelyk ook Carletonville (PU vir CHO), verw. 3: Onderhoud dr. W.P. Roux, 15.4.1987.

116) Carletonville (PU vir CHO), verw. 3: Onderhoud A. Judelsohn, 14.4.1987. Vergelyk ook *Carletonville/Fochville Herald*, 27.1.1978, p.20.

117) United Transvaal Directory Company Limited, *United Transvaal directory for 1941-1942*, p.1557.

in 1947 'n steenfabriek om veral in die behoeftes van die boukontraakteurs te voorsien.¹¹⁸⁾

J.E. Hommes het in 1947 al 400 klante gehad waar melk daagliks afgelewerk is. Hy het in 1948 begin om ook melk aan die Blyvooruitsichtmyn te lewer. Hierdie melkery op Oberholzer het in daardie stadium 2 000 gelling (9 000 liter) per dag gelewer.¹¹⁹⁾ In 1948 is 'n kruidenierswinkel (Waks en Judelsohn), 'n melkery (Phibbs) en 'n apteek (J. Grolman) op die dorp geopen.¹²⁰⁾

Die meeste winkels op Bank is naby die stasie opgerig. Die K.O. Bazaars en Blybank Supply Stores is deur die Nosarka-familie bedryf.¹²¹⁾ Ander algemene handelaars was H.A. Hai, N.F. Stores en P.K. Petel. Geldenhuys het 'n slaghuys geopen en E.J. Carney en Swanies elk 'n motorhuus.¹²²⁾ 'n Standard Bank agentskap is in 1947 op versoek van die dorpsinwoners geopen, waarskynlik omdat die inwonertal wat in daardie stadium meer was as die van Oberholzer, Blybank en West Wits, dit geregverdig het. Die West Wits-Vervoerdiens is deur die Kennedy's bedryf en die West Wits hotel deur S. Fine.¹²³⁾ As gevolg van 'n tekort aan handelaars op die dorpe West Wits en Blybank het hulle inwoners tot en met 1948

118) Hommes (TAB), verw. WHA 90: J.E. Hommes/Ouers, 24.2.1947.

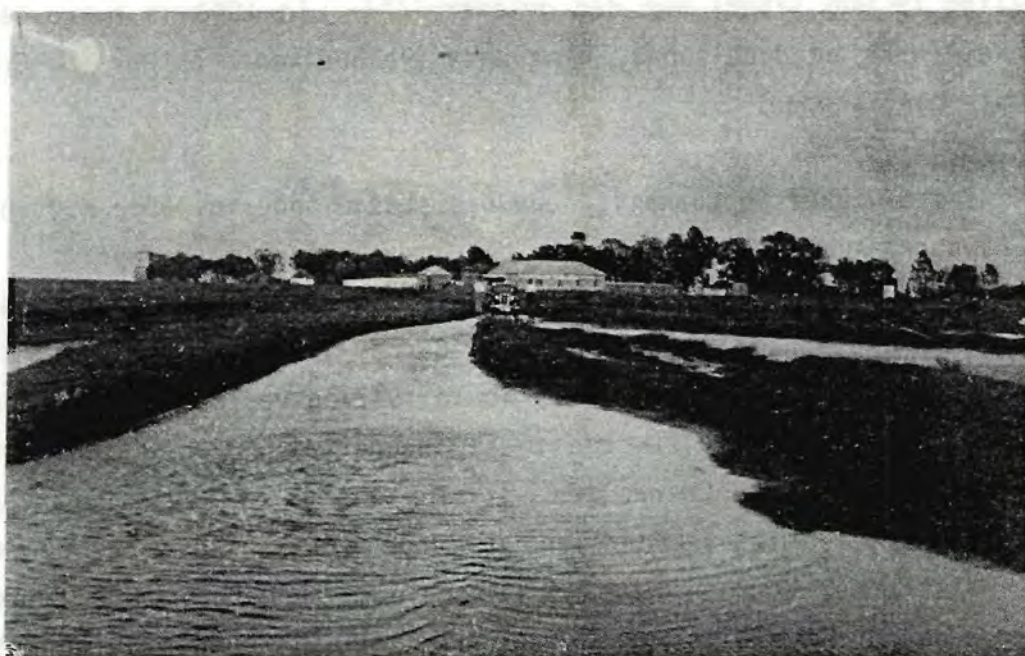
119) Hommes (TAB), verw. WHA 90: J.E. Hommes/Ouers, 24.12.1947.

120) Carletonville (PU vir CHO), verw. 2: J. Grolman/E.S. van Eeden, 17.2.1987. Vergelyk ook *Carletonville/Fochville Herald*, 27.1.1978, p.20.

121) Carletonville (PU vir CHO), verw. 3: Onderhoud T. Nosarka, 22.5.1987. T. Nosarka se vader, I. Nosarka, het in 1939 die perseel van ene Blomberg as smous beset na Blomberg se onderneming gesekwestreer is. Nosarka het die onderneming, wat sedert 1927 bekend was as Bank station store en onder verskeie persone se bestuur was voor Blomberg dit oorgeneem het, na Blybank Supply Stores verander.

122) United Transvaal Directory Company Limited, *United Transvaal directory for 1941-1942*, p.487.

123) Carletonville (PU vir CHO), verw. 3: Bandopname G.F. Pienaar, 20.11.1986. Vergelyk ook verw. 2: B.N.D. Geldenhuys/C. Rautenbach 31.12.1984 en verw. 3: Onderhoud T. Nosarka, 22.5.1987. Die Standard Bank van Suid-Afrika het reeds in 1922 'n tak op Fochville gehad wat waarskynlik ook deur mense in daardie omgewing gebruik is. Kyk Ministerie van Vervoer (SAB), verw. 409 nr. 16/44: Potchefstroom-Losberg line petition, 15.3.1922.

WEST WITS HOTEL

Foto: Departement van Paaie (Potchefstroom)

op Bank gekoop.¹²⁴⁾

Voor die proklamasie van Welverdiend in 1942 was algemene handelaars soos J.E. Metharen, en Rosenthal en Flacks reeds in die omgewing bedrywig.¹²⁵⁾ Teen 1948 het D. Gerson, die Jode Pantanowitz en Katz en 'n onbekende handelaar onder die naam Atlas Basaar hulle by die reeds bestaande handelaars gevoeg. Die onderneming van Peck Broers was sover bekend toe die enigste vervoermaatskappy op Welverdiend.¹²⁶⁾

Die laaste dorp wat in die omgewing van die myne geproklameer is, was Carletonville wat teen 1948 beskik het oor 'n varsproduktehandelaar en 'n drankwinkel (eienaar D.A. van Aardt). Rondreisende smouse het die mense, wat hulle in daardie stadium reeds op die dorp gevestig het, van die nodige voorsien. Daar was 'n melkery op Blyvooruitzicht en 'n algemene handelaar sowel as 'n slaghuis op die gronde van die Wes-Driefonteinmyn waarvan die inwoners van Oberholzer en Carletonville moontlik ook gebruik gemaak het.¹²⁷⁾

'n Blok van 12 winkels met woonstelle bo-op is reeds in 1947 in Carletonville begin bou. Dié gebou, bekend as Flint, is in 1952 voltooi. Ingot-House wat in 1948 begin bou is en in 1949 voltooi is, was een van die eerste sakesentrums.¹²⁸⁾ 'n Hotel van 80 000 pond is in 1947 in die vooruitsig gestel.¹²⁹⁾ Die beplanning is aanvanklik gestaak toe die eienaar van die hotel op West-Wits beswaar gemaak het. Daar

124) Carletonville (PU vir CHO), verw. 3: Onderhoud T. Nosarka, 22.5.1987.

125) *Potchefstroom Herald and Western Gazette*, 13.11.1908, p.3.

126) United Transvaal Telephone Directory Company Limited, *Transvaal telephone directory for 1948*, p.789. Kyk ook *Staatskoerant van die Unie van Suid-Afrika*, nr. 4049, 1.11.1948, pp.85-86.

127) Carletonville (Munisipaliteit), verw. JB 3/T nr. 3: Mediese beamp=te van die Raad vir Buitestedelike gebiede/Landdros Johannesburg, 8.7.1947. Vergelyk ook *Staatskoerant van die Unie van Suid-Afrika*, nr. 4049, 1.11.1948, p.85.

128) *Die Transvaler*, 15.1.1954, pp.3-4.

129) *Potchefstroom Herald and Western Gazette*, 22.11.1946, p.2.

is aangevoer dat nog 'n hotel oorbodig is aangesien daar reeds twee hotelle (naamlik West Wits op Bank en dié van D. Gerson op Welverdiend) in die nabye omgewing van die myne was. 'n Hofsaak met betrekking tot die geldigheid van die oprigting van nog 'n hotel het in die Landdroshof van Potchefstroom voorgekom. F.T. Hindle, die aansoeker vir die nuwe hotel namens die Suid-Afrikaanse Brouerye, het die landdros oortuig dat die dorp Carletonville se uitbreidingspotensiaal groter is as dié van sy bure. Hy het voorts aangevoer dat daar 'n groot aanvraag vir hotelgeriewe in Carletonville-omgewing was.¹³⁰⁾

In 1948 is twee damesuitrusters naamlik Moolmans en Chic op die dorp geopen. Ook het die eienares van die Chic modewinkel, A. van der Westhuizen, en haar gesin roomys by 'n groot handelaar in Johannesburg gekoop en onder die inwoners van Carletonville verkoop.¹³¹⁾

Teen 1948 was daar ook diensnywerhede en handelaars in ander dele van die Gatsrand. So was daar kalkwerke op Rooipoort, 'n vervoerkontrakteur (J.B. Wolmarans) op Losberg, 'n grofsmid (A.M. Nolan) op Vlakfontein nr. 364, 'n motorhawe (eienaar C.S. Jeffrey) op Kraalkop en drie kwekerye op Jachtfontein naamlik Doornpoort- (eienaar R.C. Anderson), Dagbreek- (eienaar G.P. Brits en Seun) en Jachtfonteinkwekery (eienaar H.P. Lindeque).¹³²⁾ Voorts het algemene handelaars op Taaiboschspruit (J.I. Mia en M.E. Methar en Seuns), Loopspruit (M.J. Orelowitz), Vlakfontein nr. 364 (J.M. Schoonara, Silliman en Hoosan), Hermina (F.J. Buitendach, Aurbelowitz en S.W. Vorster) en Cardoville (S.A. Bosman en W.F. Pretorius) sake gedoen.¹³³⁾

130) *Potchefstroom Herald and Western Gazette*, 6.12.1946, p.2.

131) Carletonville (PU vir CH0), verw. 3: Onderhoud A. van der Westhuizen, 25.8.1987.

132) Transvaal Telephone Directory Company Limited, *Transvaal telephone directory for 1948*, pp.760, 819, 1588, 1949.

133) United Transvaal Directory Company Limited, *Transvaal telephone directory for 1941-1942*, pp.327, 401, 402, 1522, 198.

Dit was teen 1948 duidelik dat Carletonville en Oberholzer as die naaste dorpe aan die drie goudmyne, vinniger ontwikkel het as Welverdiend, Bank, West-Wits en Blybank.¹³⁴⁾

2.3 Die rol van Swartmense in die arbeidsmark

Mzilikazi en die Ndebele se verwoestingsveldtog noord van die Vaalrivier het Swartstamme van die omgewing uitgedun en versprei. Voortvluggende Tswanas het na Trekkervestiging (1838) hulle dienste aan Blankes gebied in ruil vir beskerming.¹³⁵⁾

Dit was die taak van die veldkornet om, op aanvraag van die plaasbewoners in sy wyk, arbeiders te kry en in diens te plaas.¹³⁶⁾ Die getal arbeiders in die Gatsrand het teen 1855 nie aan die vraag voldoen nie en die veldkornet moes gedurig die klagtes van die boere aanhoor. So byvoorbeeld het veldkornet T.P. Pretorius van wyk Gatsrand in 1856 uit moedeloosheid die landdros van Potchefstroom gevra om "een klomp volk" te stuur aangesien hy onsuksesvol was in sy poging om arbeiders te kry.¹³⁷⁾

Indiensneming van arbeiders het van 1859 af deur middel van wettige kontrakte geskied en is deur die landdros van Potchefstroom hanteer.¹³⁸⁾ Volgens J.A. Grimbeeck se kontrak het dit byvoorbeeld voorsiening gemaak dat 'n eienaar moes onderneem om 'n arbeider vir 'n vasgestelde tydperk in diens te neem, van die nodige lewensmiddele te voorsien en nie te mishandel nie.¹³⁹⁾

134) Plaaslike ontwikkeling word breedvoerig in hoofstuk sewe bespreek.

135) W.A. Stals, *Die kwessie van Naturelle eiendomsreg op grond in Transvaal, 1838-1884*, p.1.

136) F.A. van Jaarsveld, "Die veldkornet en sy aandeel in die opbou van die Zuid-Afrikaansche Republiek tot 1870", *Argiefjaarboek vir Suid-Afrikaanse geskiedenis* 13(2), 1950, p.274.

137) Potchefstroom Landdros (TAB), verw. 1: T.P. Pretorius/Landdros, 25.8.1856.

138) Potchefstroom Landdros (TAB), verw. 133: Diverse inkomende stukke van Naturellesake, 1859-1899.

139) Potchefstroom Landdros (TAB), verw. 81: J.A. Grimbeeck/Landdros, 20.4.1874.

Afgesien van besonderhede oor dienskontrakte is min inligting oor die wel en weë van die arbeiders gevind. Dit blyk egter dat sommige boere die mense en hulle families toegelaat het om op die plase te woon. Hulle kon ook beeste vir eie gebruik aanhou.¹⁴⁰⁾ Wat getalle betref kon slegs een sensusopname, die in 1894, opgespoor word. Dit gee 'n aanduiding van die arbeiders-verspreiding in die Gatsrand, vir sover dit verblyf betref.¹⁴¹⁾

TABEL 5 Getal Swart Arbeiders met vroue en kinders op plase in wyk Gatsrand in 1894

PLAAS	EIENAAR(S)	ARBEIDERS (MANS)	VROUE EN KINDERS
Wonderfontein	9	17	59
Modderfontein	12	34	60
Kwaggafontein	1	5	14
Houtkop	1	4	20
Klipkop	1	4	29
Rietfontein nr. 503	1	2	7
Blyvooruitzicht	1	3	7
Buffelsdoorn	11	31	138
Doornfontein	1	3	8
Driefontein	1	10	34
Rhenosterfontein	2	8	28

vervolg/

140) Potchefstroom Landdros (TAB), verw. 24: J.F. van der Merwe/Landdros, 19.7.1897. Vergelyk ook Carletonville (PU vir CHO), verw. 3: Bandopname K. du Preez, 6.11.1986.

141) Potchefstroom Landdros (TAB), verw. 133: Diverse inkomende stukke van Naturellesake, 1859-1899: Sensus van Naturelle wonende in wyk Gatsrand, 1894. Hoewel net 47 plase genoem word, kon werkers wel op naburige plase in diens gewees het. Kyk Carletonville (PU vir CHO), verw. 3: Bandopname K. du Preez, 6.11.1986. Verdere sensusopnames gedurende die ZAR-tydperk kon nie opgespoor word nie.

Tabel 5 (vervolg)

PLAAS	EIENAAR(S)	ARBEIDERS (MANS)	VROUE EN KINDERS
Elandsfontein nr. 289	8	45	226
Doornpoort	3	7	22
Elandsfontein nr. 493	2	6	40
Cardoville	5	13	59
Driefontein	1	5	26
Weltevreden	4	12	63
Doornkloof	6	16	64
Vlakfontein	4	17	90
Kaalplaats	4	6	25
Boschoek	4	18	88
Rietspruit	8	19	82
Driefontein	2	6	28
Rietfontein nr. 144	1	2	4
Elandsvlei	3	3	11
Leeuwspruit	5	21	92
Leeuwpoort	9	21	106
Rietfontein nr. 659	3	6	32
Poortje	2	15	61
Wilbebesfontein	3	15	67
Rietfontein nr. 636	3	14	74
Loopspruit	1	27	140
Kraalkop	4	28	90
Rietfontein nr. 274	2	3	18
Doornfontein	2	13	71
Elandsfontein nr. 494	2	6	22
Brandvlei	1	1	-
Blaauwbank	2	4	29
Wilbebeestkuil	1	6	23
Elandsfontein nr. 79	1	4	15
Deelkraal	5	17	101
Jachtfontein	3	6	21
Elandsfontein nr. 360	7	11	54

vervolg/

TYDELIKE KAMPONGS BY DIE WES-DRIEFONTEINMYN, 1946

Foto: Wes-Driefonteinmyn (Carletonville)

Tabel 5 (vervolg)

PLAAS	EIENAAR(S)	ARBEIDERS (MANS)	VROUE EN KINDERS
Hartebeesfontein	1	6	39
Rietfontein nr. 162	1	3	18
Kalbasfontein	9	23	108
Kaalfontein	5	9	59
TOTAAL	168	555	2 472

Vir die terugkerende boere-families was daar byna niks op die plase oor om mee te begin nie. Afgebrande plaashuise, verlate murasies, 'n afwesigheid van vee asook 'n tekort aan arbeiders was na die Tweede Vryheidsoorlog van die grootste hindernisse in die weg van die heropbouproses.¹⁴²⁾ Swart arbeiders het grotendeels hulle dienste tot beskikking van die spoorweë, myne en Britse administrasie gestel. Vanweë die arbeidstekort het ouers hulle kinders ingespan om die landerye te help bewerk.¹⁴³⁾ Die Stadsraad van Potchefstroom het gereeld klagtes van boere ontvang dat Swartes te lank sonder toestemming van die plase af wegbly en in sommige gevalle glad nie terugkeer nie.¹⁴⁴⁾

Mynvestiging in die omgewing na 1937 het gelei tot 'n invloed van Swart arbeiders¹⁴⁵⁾ waarvan sommige uit buurstate soos die huidige Mosambiek, Zimbabwe en Botswana. Van die arbeiders se vroue en kinders het op

142) Carletonville (PU vir CHO), verw. 3: Onderhoud C. en T. Schutte, 28.10.1986.

143) A. Nieuwoudt. *Die beplanning van die ontwikkelende verspreide stad in die gebied van Carletonville, Fochville en Westonaria*, p.316. Vergelyk ook Carletonville (PU vir CHO), verw. 3: Onderhoud K. Greyling, 11.2.1987.

144) Potchefstroom Stadsmerk (TAB), verw. 1974 nr. 237: Control of Natives in municipal and urban areas, March 1946. Die Stadsraad was nie in staat om die probleem van die plaasbewoners op te los nie en het voorgestel dat daar beter fasiliteite op die plase opgerig moes word as 'n sterk arbeidsmag behou wou word.

145) Hommes (TAB), verw. WHA 90: J.E. Hommes/Ouers, 24.12.1947. Hommes vermeld dat sy arbeidsmag heeltemal voldoende was.

plase in die omgewing van die myne gaan werk¹⁴⁶⁾ terwyl sommige vermoedelik in diens van die handelsektor van die ontwikkelende gebied getree het. Verblyf vir Swart mynwerkers het teen 1945 'n dringende behoefte geword as gevolg van die toename in getalle op die Blyvooruitsichtmyn en die opening van die Wes-Driefonteinmyn. Nadat 'n kampong in 1937 op Blyvooruitsicht opgerig is, kon 1 000 Swart mynarbeiders geakkommodeer word. Akkommodasie vir nagenoeg 5 900 mynwerkers was egter van 1946 af nodig.¹⁴⁷⁾ Wes-Driefonteinmyn het 'n tydelike kampong op die myn se gronde opgerig om in hulle behoeftes te voorsien. Dit was egter teen 1947 nie voldoende nie en ongeveer 30 plakkershuise is in die omgewing van die myn opgemerk. 'n Toename in arbeiders en 'n gebrek aan verblyf het ook gelei tot plakkerie buite die grense van die Blyvooruitsichtmyn.¹⁴⁸⁾ Op die plase Kraalkop en Wonderfontein, veral langs die stasie, is gevalle van plakkerie by die departement van Naturellesake aangemeld.¹⁴⁹⁾

Die departement van Naturellesake het reeds in die dertigerjare begin met die beplanning van 'n streekslokasie. Grond hiervoor is te Stinkhoutboom, noord van die spoorweg Potchefstroom-Welverdiend-Johannesburg, aangekoop wat ongeveer 10 000 inwoners kon huisves.¹⁵⁰⁾ Sakekantore vir die Naturellesakedepartement is op Welverdiend aangekoop. Die plan was om die beoogde lokasie van daar af te administreer.¹⁴⁸⁾

146) A. Nieuwoudt, *Die beplanning van die ontwikkelende verspreide stad in die gebied van Carletonville, Fochville en Westonaria*, p.316.

147) W. Hagan-Watson, "Down memory lane ...," pp.41, 48.

148) Carletonville (Munisipaliteit), verw. JB 3/T nr. 3: Mediese beampte vir die Raad vir Buitestedelike gebiede/Landdros Johannesburg, 8.7.1947.

149) Naturellesake (SAB), verw. 7142 nr. 923/323: Wonderfontein Boerevereniging/Sekretaris Naturellesake, 1945. Vergelyk ook verw. 7147 nr. 896/323 en 931/323: Wonderfontein Boerevereniging/Sekretaris Naturellesake, 1942-1947.

150) J.H. Coetzee (red.), *Voortgesette streekopname van beheerde gebied nr. 2, verslag nr. 2 ...*, pp.68, 71.

148) Naturellesake (SAB), verw. 3874 nr. 57/309: Township Welverdiend: reservation of land, 27.11.1936.

Die lokasiebeplanning het 'n tyd geneem aangesien dit moeilik was om behoorlik en genoeg woonplek en wonings in te ruim. Tot 1948 nog het die Gesondheidsraad vir Buitestedelike gebiede die administrasie van die Swartmense in die gebied behartig. 'n Lokasie is eers in die vyftigerjare onder leiding van die Gesondheidsraad en departement van Naturellesake, opgerig.¹⁵²⁾

152) Carletonville (Munisipaliteit), verw. T1/30 nr. T130/3388: Sekretaris Gesondheidsraad/Prokureurs Roux en Jacobz, 29.12.1953. Vergelyk ook J.H. Coetzee (red.), *Voortgesette streekopname van beheerde gebied nr. 2, verslag nr. 2*, p.72.

HOOFSTUK DRIE

GODSDIENSONTWIKKELING

Voor 1925 was Potchefstroom die naaste sentrum vir kerkbedrywighede vir 'n groot gedeelte van die inwoners van die Gatsrand.¹⁾ Die eerste kerkgenootskap is eers in dié jaar in die gebied gestig.²⁾ Vanweë die Gatsranders se noue band met die kerkgeskiedenis van Potchefstroom, kon daar nie altyd gegewens gevind word wat oor die kerkaktiwiteite van hierdie inwoners alleen handel nie. In Kerkraadnotules van die gemeentes in Potchefstroom is soms melding gemaak van dié wyk en uit hierdie inligting is gepoog om 'n beeld te vorm van die inwoners se betrokkenheid by kerklike bedrywighede.

3.1 Godsdien vanaf die vestiging van Trekkers tot 1948

Vanaf die vestigingsjare van die Trekkers tot 1853 het die inwoners van die distrik Potchefstroom probeer om 'n predikant te kry. F.G. Wolmarans wat as kerkassistent vir kinders in die trekgeselskap van A.H. Potgieter opgetree het en hom later in die Gatsrand gevestig het, het hom veral beywer vir hierdie saak. Wolmarans het in 1852 as voorsitter van die kerkvergadering op Hekpoort opgetree waartydens 'n brief aan die Sinode van die Hervormde Kerk in Den Haag (Nederland) gerig is met die versoek dat 'n predikant vir die Trekkers gestuur word. Wolmarans en nog twee ouderlinge wat deur die Trekkers aangestel is, het intussen die leiding geneem met die hou van eredienste.³⁾

1) W.J. Badenhorst, *Geskiedenis van die Nederduitse Gereformeerde Kerk in Transvaal, 1842-1885*, pp.1-2.

2) Anon., *Die Nederduitsch Hervormde Gemeente Losberg - feesuitgawe, 1925-1975*, p.3.

3) N. Dreyer, *Die rol van die Wolmarans-familie in kerk en staat teen die agtergrond van die Transvaalse geskiedenis ...*, pp.20-22.

P.J.W. SCHUTTE

Foto: S. du Toit (red.), *Die Gereformeerde Kerk in Suid-Afrika, 1859-1959 ...*

Predikante uit die Kaapkolonie het soms die inwoners van die distrik besoek, eredienste waargeneem en kindertjies gedoop. Die mense van Gatsrand is nie tydens die reise uitgesluit nie. Dominee Andrew Murray meld in 'n verslag (26 Desember 1850) van 'n dagreis wat op 15 Oktober 1850 van Potchefstroom na Gatsrand onderneem is. 'n Erediens is op die plaas Rietfontein nr. 274 van J.H. Boshoff gehou en die doop is bedien. Volgens Murray was dit 'n "zeer aandachtig gehoor". Tydens dominee J.L. Cachet se terugreis van Potchefstroom af na Pretoria in 1866 het hy 'n erediens op Nooitgedacht nr. 489, die plaas van J.J. Hoffman, gehou en die sakramente bedien.⁴⁾

Na dominee Dirk van der Hoff se koms (1853) as eerste predikant vir die bewoners noord van die Vaalrivier het hy met die hulp van ouderling F.G. Wolmarans 'n kerklike wetboek saamgestel.⁵⁾ Van der Hoff het intussen begin om eredienste op Potchefstroom te behartig. Gereelde godsdienstebeoefening was vir elke Trekkergesin 'n vername en onmisbare aktiwiteit en die lang ure met 'n ossewa na Potchefstroom tydens die jaarlikse drie nagmaalgeleenthede is nie ontsien nie.⁶⁾

Die reis, wat vir die meeste inwoners van die Gatsrand gewoonlik vier dae geduur het, is met groot sorg beplan. Tydens dié geleentheid is ook inkopies gedoen, die mark en basaar besoek en administratiewe sake afgehandel. As gevolg van die vermoeiende reis het min inwoners die gewone Sondagdienste bygewoon. Kerkdienste is in die wyk op voorafvasgestelde plekke gehou en gewoonlik deur 'n ouderling gelei.⁷⁾

4) C. Spoelstra, *Het kerkelijk en godsdienstig leven der Boeren na den Grooten Trek*, pp.98, 311, 337. Verbatim-verslae van dié reise is in Spoelstra gepubliseer.

5) N. Dreyer, *Die rol van die Wolmarans-familie in kerk en staat teen die agtergrond van die Transvaalse geskiedenis ...*, p.122. Die kerklike wette was die riglyne vir funksionering van kerkgenootskap op Potchefstroom.

6) Carletonville (PU vir CHO), verw. 1: Herinneringe P.F.J. van der Ryst, 23.9.1986. Vergelyk ook verw. 3: Bandopname K. du Preez, 6.11.1986.

7) Carletonville (PU vir CHO), verw. 3: Onderhoud A.M.C. Pretorius, 3.4.1987.

Die goedkeuring van die wetboek deur die kerkvergadering in 1857 het gelei tot ontevredenheid by 'n aantal persone.⁸⁾ Reeds voor die wetboek se goedkeuring het P.J.W. Schutte, 'n gesiene en invloedryke leier op die Kerkraad van Mooirivier, 'n voorstel ingedien dat 'n predikant vir die ontevredenes beroep moes word.⁹⁾ Ontevredenheid was onder andere oor die sing van gesange en die gebrek aan die suiwere verkondiging van die Woord. Daar is besluit dat 'n "Vrije Gereformeerde-Kerk" gestig moet word. Diegene wat dan by die Kerk aansluit, sou dan vry wees van die staatsmag waaraan die Nederduitsch Hervormde Kerk as staatskerk so nou verbind was. Die doel was om met 'n vrye gewete slegs onder die gesag van die Woord te staan.¹⁰⁾

Dominee Dirk Postma wat in November 1858 in die Transvaal aangekom het, het hom by die ontevredenes geskaar. Postma is op sy reis na Potchefstroom, waar hy van plan was om 'n erediens op 7 November te lei en Kersfees op versoek van dominee Dirk van der Hoff deur te bring, deur ongeregtig weer verhinder om betyds by die dorp aan te kom. Gevolglik moes hy op 6 November by ouderling P.J.W. Schutte van Buffelsdoorn oornag. 'n Oggend- en middagerediens is op Sondag die sewende op die plaas gehou en daar is by dié geleentheid gepreek uit 1 Samuel 7:12 en Psalm 37:5. Dit het gou bekend geword dat dominee Postma op Buffelsdoorn is en was dié eredienste goed bygewoon.¹¹⁾ Die prediking by die opstal van Buffelsdoorn was Postma se eerste in Transvaal. Só het dit gedien as die beginpunt vanwaar die Gereformeerde leer, ook deur skriftuurlike prediking, verder in Transvaal ingedra sou word.¹²⁾

8) J.L. Cachet, *Gedenkboek van het 50-jarige bestaan der Gereformeerde Kerk van Zuid-Afrika, 1859-1909*, p.10.

9) S. du Toit, *Die Gereformeerde Kerk in Suid-Afrika, 1859-1959: Gedenkboek by geleentheid van die eeufees*, p.345.

10) G.C.P. Van der Vyver, *Professor Dirk Postma, 1818-1890*, pp.193, 195, 245.

11) Gereformeerde Kerkargief, verw. PV 72: Dominee Dirk Postma reisjoernaal, 1858-1859. Kyk ook G.C.P. van der Vyver, *Professor Dirk Postma, 1818-1890*, p.225.

12) W.P. du Plessis, *Phillipus Jacobus Wilhelmus Schutte as kerkman* (MA-verhandeling, 1984), p.35. Die latere president van die ZAR, S.J.P. Kruger, was ook by die erediens teenwoordig.

P.J.W. Schutte was die eerste ondertekenaar van die skeidingsakte wat op 12 Januarie 1859 deur 15 persone tydens 'n algemene kerkvergadering ingehandig is toe hulle uitgetree het uit die Nederduitsch Hervormde of Gereformeerde Kerk.¹³⁾ Tydens die Gereformeerde-Kerk se formele stigting op 11 Februarie 1859 in Rustenburg is Schutte as ouderling vir die wyk Mooirivier gekies. Hy was ook skriba.¹⁴⁾ Die lidmaatgetal van die wyk, waarvan Schutte se familie 'n groot deel uitgemaak het,¹⁵⁾ het met 15 begin. Die getal het in 1860 aangegroei tot 72 en voor die stigting van die Gereformeerde-gemeente Potchefstroom, op 17 April 1863, is die gemeentede in wyke ingedeel.¹⁶⁾

Na 1863 is daar, afgesien van eredienste op Potchefstroom, ook wyksdienste by Schoonspruit (huidige Klerksdorp), Vaalrivier en Gatsrand gehou. Die meeste Gereformeerdes in die Gatsrand was afkomstig van die plase Buffelsdoorn, Deelkraal en Kaalplaats.¹⁷⁾ Dit kan toegeskryf

-
- 13) S.J. du Toit, *Die Gereformeerde Kerk van Zuid-Afrika, 1859-1909* ..., p.345. Tydens die Groot Trek het die Kaapse Sinode besluit om die benaming Nederduitsch Gereformeerde in die plek van Nederduitsch Hervormde aan te neem. Die Trekkers het die ou benaming behou en tot en met 1885 gepraat van die Nederduitsch Hervormde of Gereformeerde Kerk. Kyk G.D. Scholtz, *Die geskiedenis van die Nederduitsch Hervormde of Gereformeerde Kerk in Suid-Afrika, 1842-1885*, p.30.
- 14) Gereformeerde Kerk (TAB), verw. A1023: *Gedenkboek by geleentheid van die eeufees, 1859-1959*, p.20. Vergelyk ook J.L. Cachet, *Gedenkboek van het 50-jarige bestaan der Gereformeerde Kerk* ..., p.23. Die wyk Mooirivier waarvan daar gepraat word, dui waarskynlik op die gemeentewyk Mooirivier wat die hele distrik van Potchefstroom ingesluit het.
- 15) W.P. du Plessis, *Phillipus Jacobus Wilhelmus Schutte as kerkman*, pp.92-93.
- 16) Potchefstroom-Gemeente (Geref-Kerkargief), verw. 1/1: Kerkraadnotule, 17.4.1863.
- 17) W.P. du Plessis, *Phillipus Jacobus Wilhelmus Schutte as kerkman*, pp.94-95. P.J.W. Schutte se ideaal om 'n teologiese skool op te rig is op 29 November 1869 in Burgersdorp verwesenlik. Die Sinode kon die skool nie alleen behartig nie en gevolglik is 'n Kuratorium in die lewegeroep. Ses lede wat jaarliks aangewys is, het die administrasie behartig. Schutte is as eerste kurator benoem en het die amp tot sy dood op 9 November 1873 beklee. Kyk A.P. Nel, "Buffelsdoorn - 'n baken in ons kerk se geskiedenis", *Gereformeerde Vroueblad* xxx(8), Januarie 1977, p.15. Vergelyk ook J.P. Jooste, *Die geskiedenis van die Gereformeerde Kerk in Suid-Afrika, 1859-1959*, p.114.

DIE JACHTFONTEIN KERKGEBOU

Foto: Nederduitse Gereformeerde-gemeente, Losberg (Fochville)

word aan P.J.W. Schutte se invloed op sy eie familie en op die inwoners van die aangrensende plase.¹⁸⁾

Ten spyte van die skeuring in kerkgeledere het die meerderheid lidmate deel van die Nederduitsch Hervormde of Gereformeerde Kerk gebly. Tydens 'n kerkvergadering op Potchefstroom in 1859 is besluit om 'n boukommissie aan te stel om 'n groter kerkgebou as die bestaande op die dorp te beplan vanweë die toename in lidmaattalle.¹⁹⁾ F.G.A. Wolmarans (seun van F.G. Wolmarans) van die plaas Welverdiend in die Gatsrand was 'n lid van die boukommissie wat die finansies en beplanning van die beoogde kerkgebou hanteer het. Tydens die inwyding van die gebou op 24 Februarie 1866 het oud-ouderling F.G. Wolmarans en S. Viljoen die Bybel van die ou na die nuwe kerkgebou gedra.²⁰⁾

Teen 1866 is buitendienste en doopplegtighede gereeld op die plase Jachtfontein, Elandsfontein nr. 289, Rietfontein nr. 274, Wonderfontein,²¹⁾ Doornfontein nr. 470 en Leeupoort gehou.²²⁾ Huwelike is egter in Potchefstroom voltrek.²³⁾

In 1884 het daar weer eens 'n gees van ontevredenheid onder lidmate van die Ned. Herv. of Geref. Kerk geheers. Ontevredenes het weggebreek

18) Soos reeds in hoofstuk 2 vermeld, was daar plase wat onderverdeel is tussen families.

19) G.D. Scholtz, *Die geskiedenis van die Nederduits Hervormde of Gereformeerde Kerk ...*, p.81.

20) N. Dreyer, *Die rol van die Wolmarans-familie in kerk en staat teen die agtergrond van die Transvaalse geskiedenis ...*, pp.133-134.

21) Potchefstroom-Gemeente (NG-Kerkargief), verw. AD-1 POT-1: Doopregister, 1867-1877. Vergelyk ook POT-1: Kerkraadnotules, 1885-1894.

22) Carletonville (PU vir CH0), verw. 3: Bandopname K. du Preez, 6.11.1986.

23) Potchefstroom-Gemeente (NG-Kerkargief), verw. AD-3 POT-1: Huweliksregister, 1871-1888.

KERKRAADSLID B.J.J. VERMAAS
Foto: B.J.J. Vermaas (Jr.)(Fochville)

en die Nederduitsch Hervormde Kerk gestig.²⁴⁾ Inwoners van veral die suidoostelike en noordoostelike plase van die Gatsrand het hulle met die NH Kerk vereenselwig.²⁵⁾ 'n Hervormde lidmaat, veldkornet J.T. Martins, het in 1890 'n kerkgebou op die plaas Jachtfontein opgerig. Hierdie kerkgebou is tydens buitendienste in die wyk vir die drie Suster=gemeentes oopgestel.²⁶⁾ Die inwoners het ten spyte van die kerkskeuring gereeld die weeklikse buitendienste op Jachtfontein of elders bygewoon, selfs al was dit nie 'n predikant van hulle eie kerkgenootskap nie.²⁷⁾

Op 7 Julie 1890 het die Kerkraad van die NG-gemeente Potchefstroom op aanbeveling van die ondersoekkommissie besluit om die gemeentegrens tussen Krugersdorp en Potchefstroom vas te stel. Inwoners in die noordelike dele van Gatsrand het voordeel getrek uit die grensverdeling. Plase wat by die Krugersdorp NG-gemeente ingeskakel het, is Wonderfontein, Vlakplaats, Rooipoort, Elandsfontein nr. 494, Driefontein nrs. 591 en 614 en Rietfontein nr. 162.²⁸⁾ Lidmate van die NH Kerk in die noordoostelike dele het ook eredienste op Krugersdorp bygewoon.²⁹⁾

24) G.D. Scholtz, *Die geskiedenis van die Nederduits Hervormde of Gereformeerde Kerk ...*, p.110. Afgesien van kleiner verskille, was een van die vernaamste redes vir die skeuring die keuse van die Kerk se naam: Daar is besluit op Nederduits Gereformeerd terwyl sommige Nederduitsch Hervormde verkies het. Kyk ook S.P. Engelbrecht, *Die Nederduitsch Hervormde gemeente Potchefstroom, 1842-1942*, p.125.

25) Carletonville (PU vir CHO), verw. 3: Onderhoud A.M.C. Pretorius, 3.4.1987.

26) I. van Wyk, "Landskoonmaker", *Die Boervrou*, Julie 1950, p.17. Huwelike is na die Tweede Vryheidsoorlog ook in hierdie gebou voltrek.

27) Carletonville (PU vir CHO), verw. 3: Onderhoud A.M.C. Pretorius, 3.4.1987.

28) Potchefstroom-Gemeente (NG-Kerkargief), verw. POT-1: Kerkraadnotule, 7.7.1890. Die kerklike aktiwiteite van die inwoners van plase wat onder die Krugersdorp NG-gemeente gesorteer het, word nie in die verhandeling bespreek nie. In 1925 en 1935 het die gemeentegrense verander en is die plase by die nuwe gemeentes van Fochville ingedeel. Kyk Anon., *Halfeeufees NG Kerk Losberg, 1935-1985*, p.18.

29) T.F.J. Dreyer (red.), *Almanak en Bybelse dagboek van die Nederduitsch Hervormde Kerk van Afrika* 40, 1946, pp.57, 60.

Die Tweede Vryheidsoorlog was vir die inwoners van die Republiek 'n donker tydperk op kerklike gebied. Baie vroue en kinders was in konsentrasiekampe en die mans op kommando of reeds weggestuur na krygsgevangenekampe. Van die vroue en kinders in die Gatsrand is deur Engelse soldate van die plase verwyder en na konsentrasiekampe gestuur. Ander het gevlug en by familie, elders buite die wyk, gaan woon. Daar was dus tot en met die beëindiging van die oorlog in 1902 nie sprake van die ordelike funksionering van gemeentewyke nie. Geestelike bearbeiding is wel deur predikante in krygsgevangene- en konsentrasiekampe verrig.³⁰⁾

Diegene wat na die oorlog na hulle plase teruggekeer het, het weer by hulle onderskeie gemeentes (Potchefstroom en Krugersdorp) ingeskakel. Teen April 1912 het die NG-gemeente Potchefstroom vier diakens in die vier gemeentewyke van Gatsrand aangestel. Sommige van die wyke het tot 100 lidmate gehad wat besoek moes word. Kerkraadslid B.J.J. Vermaas van Rhénosterfontein wat by enkele geleenthede as voorsitter van kerkvergaderings op Potchefstroom opgetree het, se gemeentewyk in die Gatsrand het 160 lidmate gehad.³¹⁾

Groei in lidmaattalle in die NG-gemeente Potchefstroom is waarskynlik een van die redes waarom kerkraadslid J.C.H. Pretorius van Nooitgedacht nr. 661 tydens die kerkraadsvergadering op 8 April 1912 voorgestel het dat 'n hulppredikant beroep moet word. Die besluit is goedgekeur en geld vir die doel is van die gemeentewyke ingesamel. Naas Potchefstroomdorp wat 292 pond vir die hulpprediker ingesamel het, het die gemeentewyke in die Gatsrand die meeste bygedra, naamlik 290 pond.³²⁾

30) J.W. Kok, *Sonderlinge vrug*, pp.11-12. Vergelyk ook Carletonville (PU vir CHO), verw. 3: Bandopname K. du Preez, 6.11.1986.

31) Potchefstroom-Gemeente (NG-Kerkargief), POT-2: Kerkraadnotule, 8.4.1912.

32) Potchefstroom-Gemeente (NG-Kerkargief), POT-2: Kerkraadnotule, 8.4.1912. Vergelyk ook 16.5.1912.

Inwoners van die Gatsrand het tot en met 1924 eredienste in hulle onderskeie kerkverband en volgens gemeentegrensindeling in Potchefstroom en Krugersdorp bygewoon. Weeklikse wyksdienste is steeds gereeld gehou.³³⁾ Die proklamasie van Fochville as dorp in 1920 was een van die redes wat aanleiding gegee het tot die stigting van die eerste gemeentes in die gebied, naamlik die NH-gemeente in 1925³⁴⁾ en die NG-gemeente in 1935.³⁵⁾ Lidmate van die Gereformeerde-Kerk het egter teen 1948 nog onder die Potchefstroom-gemeente geressorteer omdat hulle getalle toe nog nie die afstigting van 'n eie gemeente geregverdig het nie.³⁶⁾ Aanvanklik was Gereformeerde lidmate in die Gatsrand in twee gemeentewyke ingedeel, naamlik Benede Gatsrand en Boven Gatsrand en elk slegs deur een ouderling en diaken op die Kerkraad van die gemeente in Potchefstroom verteenwoordig.³⁷⁾ In hierdie ampte het veral die Schuttes van Buffelsdoorn hulle onderskei, onder andere P.J. Schutte wat van 1904 af tot 1939 die amp van ouderling beklee het.³⁸⁾ Hy het in verskeie advieskomitees gedien³⁹⁾ en tydens kerkraadsvergaderings aktief meegedoen, onder andere op 'n vergadering van 12 Februarie 1927. Schutte het voorgestel dat mans en vroue, soos vroeër in dié kerk die gebruik was, nie tydens eredienste bymekaar moet sit nie. Die versoek is wel deur die kerkraad goedgekeur.⁴⁰⁾

33) Potchefstroom-Gemeente (NG-Kerkargief), POT-2: Kerkraadnotule, 2.10.1916. Vergelyk ook 5.6.1922 en 2.9.1922. Kyk ook Anon., *Die Nederduitsch Hervormde Gemeente Losberg - feesuitgawe, 1925-1975*, p.6 en N.H. van der Walt (red.), *Almanak van die Gereformeerde Kerk in Suid-Afrika* 63, 1938, p.77.

34) T.F.J. Dreyer (red.), *Almanak en Bybelse dagboek van die Nederduitsch Hervormde Kerk van Afrika*, 67, 1946, p.57.

35) Anon., *Halfeeufees NG-Kerk Losberg, 1935-1985*, p.8.

36) B.J.V. Naudé (red.), *Gedenkuitgawe: Ontvangs van poskoets te Oberholzer, 9-11 Februarie 1952*, p.51. Tydens 'n kerkraadsvergadering van die Gereformeerde-gemeente Potchefstroom op 24 September 1932 is die kwessie van beskikbaarheid van erwe op Fochville vir kerkdoeleindes te berde gebring. Vanweë getalle is besluit om nie verder op dié moontlikheid in te gaan nie. Kyk Potchefstroom-Gemeente (Geref-Kerkargief), verw. 1/5: Kerkraadnotule, 24.9.1932.

37) Potchefstroom-Gemeente (Geref-Kerkargief), verw. 1/4: Kerkraadnotule, 3.7.1908.

38) J.L. Cachet (red.), *Almanak voor de Gereformeerde Kerk in Zuid-Afrika*, 30, 1904, p.53. Kyk ook N.H. van der Walt (red.), *Almanak van die Gereformeerde Kerk in Suid-Afrika* 64, 1939, p.71.

39) Potchefstroom-Gemeente (Geref-Kerkargief), verw. 1/4: Kerkraadnotule, 2.7.1909 en Kerkraadnotule 23.3.1917.

40) Potchefstroom-Gemeente (Geref-Kerkargief), verw. 1/5: Kerkraadnotule, 12.2.1927.

Dit blyk dat die Gereformeerde lidmate van die Gatsrand se getalle teen 1930 in so mate toegeneem het dat die twee gemeentewyke nog 'n tweede ouderling en diaken geregverdig het.⁴¹⁾ Gemeentewyke is toe ook op Losberg, Rooipoort en Klipdrift begin.⁴²⁾ In die stadium was een buitediens per kwartaal op die onderskeie plekke gehou.⁴³⁾ Uitbreiding by die goudmyne sou eers in 1949 lei tot die stigting van 'n eie gemeente vir Gatsrand. Die nuwe Gereformeerde-gemeente is Buffeldoorns genoem omdat van die eerste lidmate van die Kerk op Potchefstroom bewoners van die plaas Buffelsdoorn was.⁴⁴⁾

3.2 Die Nederduitsch Hervormde Kerk (NH Kerk)

Die NH-gemeente Losberg in Fochville is op 16 Mei 1925 van die moedergemeente in Potchefstroom afgestig. Nuwe gemeentegrense is vasgestel en al die Hervormde Kerk se lidmate in die Gatsrand het binne die grense van die nuwe gemeente geval.⁴⁵⁾

'n Totaal van 767 lidmate het by die gemeente ingeskakel waarvan 444 belydende en 323 dooplidmate was. Sedert die stigting van die gemeente het dit meer as vier jaar geduur voordat die eerste leraar, proponent P.J. Smit, bevestig is. Reeds in daardie stadium het die belydende lidmaattal met 26 en die dooplidmaattal met 129 vermeerder. Die groei kan moontlik toegeskryf word aan sommige lidmate se aanvanklike traagheid om by die nuwe gemeente in te skakel, maar wat toe tog met verloop van tyd anders besluit het.⁴⁶⁾

41) Potchefstroom-Gemeente (Geref-Kerkargief), verw. 1/5: Kerkraadnotule, 20.6.1930.

42) Potchefstroom-Gemeente (Geref-Kerkargief), verw. 1/5: Kerkraadnotule, 24.9.1932.

43) Potchefstroom-Gemeente (Geref-Kerkargief), verw. 1/5: Kerkraadnotule, 31.3.1933.

44) B.J.V. Naudé (red.), *Gedenkuitgawe: Ontvangs van poskoets te Oberholzer, 9-11 Februarie 1952*, p.51.

45) Anon., *Die Nederduitsch Hervormde Gemeente Losberg - feesuitgawe, 1925-1975*, p.6.

46) S.P. Engelbrecht (red.), *Almanak en Bybelse dagboek van die Nederduitsch Hervormde Kerk van Afrika*, 42, 1926, p.65. Kyk ook *Almanak en Bybelse dagboek...*, 46, 1930, p.61.

Oggend-buitedienste is die eerste drie Sondae van die maand op Wonderfontein, Herminaskool (Rietfontein nr. 659), Japiesrus (Leeuwpoortskool), Kaalplaas, Rhenosterfontein en Modderfontein gehou. Vanaf Junie 1939 is 'n gereelde buitediens ook op die myndorp Blyvooruitzicht gehou.⁴⁷⁾

Lidmate van die gemeente buite die grense van Fochville soos J.B. Wolmarans, F.R.P. Schutte, J. Martins, A.L. Oosthuizen en J.P. Pretorius was lede van die boukommissie wat die finansies en beplanning van 'n eie kerkgebou behartig het. Die knellende droogte en depressie (1929-1933) het egter reeds in die vroeë dertigerjare 'n invloed op die gemeentelewe gehad. Die beplanning van 'n kerkgebou moes gevolglik eers opsy geskuif word.⁴⁸⁾

Dominee Smit het begin aandag skenk aan kinderkategese wat reeds sedert 1927 deur die gemeente se katekisasiekommissie hanteer is. 'n Mylpaal in kerklike aktiwiteite was die stigting van die Jongelings Vereniging in Junie 1934.⁴⁹⁾

Teen 1935 het die NH-gemeente Losberg op Fochville uit 585 belydende en 445 dooplidmate bestaan.⁵⁰⁾ In 1938, 'n jaar na die inwyding van die nuwe kerkgebou, het dominee Smit die gemeente verlaat en het die konsulent, dominee J.G.M. Dreyer van Potchefstroom (oud-bewoner van die plaas Leeuwpoort in die Gatsrand), alle godsdiensaktiwiteite behartig.⁵¹⁾

47) Anon., *Die Nederduitsch Hervormde Gemeente Losberg - feesuitgawe, 1925-1975*, pp.3, 10.

48) Anon., *Die Nederduitsch Hervormde Gemeente Losberg - feesuitgawe, 1925-1975*, pp.10, 16.

49) Anon., *Die Nederduitsch Hervormde Gemeente Losberg - feesuitgawe, 1925-1975*, pp.7, 10, 13.

50) S.P. Engelbrecht (red.), *Almanak en Bybelse dagboek van die Nederduitsch Hervormde Kerk van Afrika* 29, 1935, p.73.

51) Anon., *Die Nederduitsch Hervormde Gemeente Losberg - feesuitgawe, 1925-1975*, p.15.

'n Toename in mynbedrywighe in die noordelike dele van Gatsrand het gelei tot groei van inwonergetalle in daardie gebied. Dit het beteken dat die gemeente die aantal buitendienste sou moes uitbrei of dat tot afstigting oorgegaan sou moes word. Aandag is in 1939 geskenk aan die moontlike afstigting van 'n gemeente op Bank. Ook is met die NH-gemeente Krugersdorp onderhandel.⁵²⁾ Die uitbreek van die Tweede Wêreldoorlog in 1939 was moontlik die rede waarom op daardie stadium niks van die afstigtingsgedagte gekom het nie.

In 1942 bring ouderling W. van der Merwe van Leeuwpoot weer die afstigtingskwessie onder die kerkraad se aandag. Dit is goedgekeur en na die Ringe van Potchefstroom en Zeerust verwys wat ook positief op die afstigting gereageer het. Op 7 September 1946 is 'n NH-gemeente vir Bank in die skoolsaal van Rooipoort gestig met 250 belydende en 130 dooplidmate. Dominee P. Geertsema is as eerste predikant van die gemeente bevestig. Die wyke van die nuwe gemeente is hoofsaaklik saamgestel vanuit die gemeentes Losberg en Randpoort.⁵³⁾

Voor die afstigting van die nuwe gemeente Bank is 'n tak van die Nederduitsch Hervormde Sustersvereniging op 5 April 1942 op Doornfontein nr. 470 gestig. Die doelstelling van die tak was om fondse vir gemeentelike belange soos die bou van 'n kerksaal en algemene belange soos weeshuise en teologiese opleiding, in te samel. In elke wyk van die NH-gemeente Losberg het vroue pogings aangewend om geld vir dié doel in te samel.⁵⁴⁾

52) Anon., *Die Nederduitsch Hervormde Gemeente Losberg - feesuitgawe, 1925-1975*, p.15.

53) P.S. Dreyer (red.), *Almanak en Bybelse dagboek van die Nederduitsch Hervormde Kerk van Afrika* 40, 1946, p.160. Vergelyk ook Anon., *Die Nederduitsch Hervormde Gemeente Losberg - feesuitgawe, 1925-1975*, p.16.

54) Volkswelsyn en pensioene (SAB), verw. 2872 nr. SWP 8/777: Kontrolellys, 27.5.1942. Kyk ook kontrolellys 8.5.1943.

Elke subtak het ook na die behoeftiges in hulle eie wyk omgesien.⁵⁵⁾ Met die afstigting van die Bank-gemeente in 1946, het die Vroueverenigings=tak Losberg se voorsitter, L. Steyn, in 'n finansiële verslag melding gemaak van dié tak se verlies van twee ywerige subtakke (waarskynlik Bank en Leeuwpoort).⁵⁶⁾

Teen 1948 het die NH-gemeente Losberg se getalle op 566 belydende en 396 dooplidmate te staan gekom. Die afname van 172 lidmate kan grootliks toegeskryf word aan die afstigting van die dogtergemeente Bank.⁵⁷⁾ Die fenomenale groei van die Bank-gemeente het later gelei tot die stigting van die NH-gemeente Carletonville.⁵⁸⁾

3.3 Die Nederduitse Gereformeerde Kerk (NG Kerk)

Met die stigting van die NH-gemeente Losberg in 1925, is daar gevrees dat sommige NG-lidmate eredienste van die Hervormde-gemeente sou bywoon en lidmaatskap van dié Kerk sou aanneem. Die gemeentes op Potchefstroom is versoek om die stigting van 'n Nederduitse Gereformeerde-gemeente op Fochville te oorweeg. In samewerking met die gemeentes Potchefstroom, Mooirivier en Vereeniging is die NG-gemeente Losberg te Fochville op 11 April 1935 gestig.⁵⁹⁾ Met afstigting was die totale aantal siele 690 terwyl hulle bure, die NH-gemeente, op daardie stadium 'n sieletal van 1 030 gehad het.⁶⁰⁾

55) Volkswelsyn en Pensioene (SAB), verw. 2872 nr. SWP 8/777: L. Steyn/ Sekretaris, departement Volkswelsyn, 14.8.1946.

56) Volkswelsyn en Pensioene (SAB), verw. 2872 nr. SWP 8/777: Finansiële verslag, 31.12.1946,

57) P.S. Dreyer (red.), *Almanak en Bybelse dagboek van die Nederduitsch Hervormde Kerk van Afrika* 42, 1948, p.78.

58) Anon., *Die Nederduitsch Hervormde Gemeente Losberg - feesuitgawe, 1925-1975*, p.16.

59) Anon., *Halfeeufees NG Kerk Losberg, 1935-1985*, p.8.

60) NG-Gemeente Losberg (Fochville), Kerkraadsnotule, 11.4.1935.

Die NG-gemeente Losberg is in sewe wyke ingedeel naamlik Jachtfontein, Kaalfontein, Losberg, Kaalplaats, Elandsfontein nr. 289, Kraalkop en Droogeheuvel. Elke wyk het uit drie tot ses plase bestaan.⁶¹⁾ Die verdeling van die gebied in gemeentewyke het egter nie by almal byval gevind nie. Sommige wou nie van hulle ou gemeentes afstand doen nie en het selfs die steun van die betrokke gemeentes geniet. Van die Mooirivier-gemeente het aanvanklik slegs 40 van die 200 lidmate binne die grense van die gemeente Losberg by dié nuwe gemeente ingeskakel.⁶²⁾ Dit was veral die ouer mense wat verkies het om nie by die nuwe gemeente in te skakel nie terwyl hulle kinders wel aangesluit het. Die groot rede wat aanleiding gegee het tot die onaangename situasie was dat die Mooirivier-gemeente wat, volgens die sinodebesluit van 1917, hulle reg gehandhaaf het om sonder grense te mag bestaan. Daar was dus geen verpligting op lidmate om wel by die nuwe gemeente aan te sluit nie.⁶³⁾ In 1946 het die kerkraad van die NG-gemeente Losberg weer met die betrokke Mooirivier-lidmate onderhandel. Die poging was egter onsuksesvol.⁶⁴⁾ In 1948 het dié probleem steeds bestaan.⁶⁵⁾

Na die wyksindeling in 1935 het proponent G. Nel, wat in Oktober as leraar van die Losberg-gemeente bevestig is, met wyksbesoeke ook gereeld eredienste gehou. Ook die kerkgebou op Jachtfontein is vir dié doel gebruik.⁶⁶⁾ In 1935 is agt kinders gedoop terwyl 11 belydenis van hulle geloof afgelê het en een paartjie in die huwelik bevestig is. Elk van die sewe wyke in die gemeente het 'n Sondagskool gehad wat deur een persoon en in sommige wyke twee persone behartig is. Daar was altesaam 119 kinders in die sewe Sondagskole.⁶⁷⁾

61) NG-Gemeente Losberg (Fochville), Kerkraadsnotule, 2.11.1935.

62) Anon., *Halfeeufees NG Kerk Losberg, 1935-1985*, pp. 8-9. Vergelyk ook H.R.B. (pseud.), "Moorivier (Potchefstroom)", *Die Kerkbode*, xxxv 21, 22.5.1935, p.26.

63) Anon., *Halfeeufees NG Kerk Losberg, 1935-1985*, p.17.

64) NG-Gemeente Losberg (Fochville), Kerkraadsnotule, 9.11.1946.

65) Anon., *Halfeeufees NG Kerk Losberg, 1935-1985*, p.24.

66) NG-Gemeente Losberg (Fochville), Kerkraadnotule, 2.11.1935.

67) NG-Gemeente Losberg (Fochville), Kerkraadnotule, 8.11.1936.

Jeugverenigings van die NG-gemeente Losberg wat reeds in 1945 gefunksioneer het, was die Kinderkrans, die Christelike Jongeliede- en Christelike Strewersvereniging.⁶⁸⁾ 'n Tak van die Transvaalse Vrouesendingvereniging (TVSV), die Mannesendingbond (MSB) en 'n Sendingwerkkring was ook in daardie stadium in die omgewing werksaam.⁶⁹⁾

Na die stigting van 'n NG-gemeente op Venterspost, buite die Gatsrand, in 1946 het die Losberg-gemeente se getalle gedaal. Met afstigting het Rooipoort, Blyvooruitzicht, Welverdiend, Wonderfontein en Bank binne die nuwe gemeente se grense geval.⁷⁰⁾ As gevolg hiervan het die totale aantal lidmate van die NG-gemeente Losberg, wat in 1946 'n sieletal van 1 342 gehad het, in 1947 verminder tot 1 050.⁷¹⁾

Die groeiende inwonergetalle in die noordelike dele van Gatsrand, as gevolg van goudmynbedrywigheide, het die behoefte geskep vir die stigting van nog 'n gemeente. Op 27 November 1948 is die NG-gemeente Oberholzer van die moedergemeente Losberg en die gemeente Venterspost afgestig met 'n sieletal van 600. Dominee P.L. Erasmus was die eerste predikant. Eredienste is in die nuwe skoolgebou asook die ontspanningssaal van die Blyvooruitzichtmyn gehou.⁷²⁾

Ten spyte van die verlies van lidmate aan die gemeentes Venterspost en Oberholzer was die NG-gemeente Losberg, met 593 belydende en 440 dooplidmate, teen 1948 die grootste van al die gemeentes (NH-gemeentes uitgesluit) in die Gatsrand.

68) Anon., *Halfeeufees NG Kerk Losberg, 1935-1985*, p.64.

69) Sendingwerk word verder aan in hierdie hoofstuk behandel.

70) Anon., *Halfeeufees NG Kerk Losberg, 1935-1985*, p.35.

71) NG-Gemeente Losberg (Fochville), Kerkraadnotule, 22.3.1947.

72) NG-Gemeente Losberg (Fochville), Kerkraadnotule, 28.10.1948. Vergeelyk ook W. Hagan-Watson, "Down memory lane ...," p.52.

73) NG-Gemeente Losberg (Fochville), Kerkraadnotule, 27.3.1949.

3.4 Ander kerkgenootskappe

Gatsrand is nie net deur Afrikaanssprekendes en Voortrekkernasate bewoon nie. Heelwat Engelssprekendes en andersvolkiges was veral teen die dertigerjare van die twintigste eeu, naamlik toe goud ontdek is, in die gebied gehuisves.⁷⁴⁾

Op versoek van Engelssprekende amptenare van die goudmyne in Gatsrand het 'n leraar van die *Wesleyaanse/Methodiste Kerk*, eerwaarde J. Cox, vanaf 1942 elke vyfde Sondag eredienste vir Blanke en Swart mynwerkers in die ontspanningssaal op Blyvooruitzicht gehou.⁷⁵⁾

Die getal Engelssprekendes het so gegroei dat een diens per maand gou onvoldoende was. Predikante wat werkzaam was in die Ventersdorp- en Randfonteinomgewing kon as gevolg van plaaslike verpligtinge nie meer as een diens vir die mynwerkers hou nie. In 1948 is eerwaarde D.C. Thompson, superintendent van die Wesrandse Sirkel, met 'n versoekskrif genader waarin gevra is om meer dienste op Blyvooruitzicht te hou. Eerwaarde Thompson het, in oorleg met die geestelike bearbeiders van die sirkel, besluit dat daar van Oktober af een diens per maand gehou moet word. Mynamptenare het nietemin begin om fondse in te samel vir 'n eie predikant. In 1949 het eerwaarde C.G.S. Spencer die beroep as predikant vir die goudmyne in die Gatsrand aangeneem.⁷⁶⁾ Op daardie stadium was die sieletal 80 en Sondagskoolklasse is deur ene Hobson en 'n mevrou Ackermann behartig.⁷⁷⁾

74) Vergelyk voetnote 75-82 en 83-104.

75) B.J.V. Naudé (red.), *Gedenkuitgawe: Ontvangs van poskoets te Oberholzer, 9-11 Februarie 1952*, p.11.

76) W. Hagan-Watson, "Down memory lane ...", p.52.

77) B.J.V. Naudé (red.), *Gedenkuitgawe: Ontvangs van poskoets te Oberholzer, 9-11 Februarie 1952*, p. 13. Vergelyk ook W. Hagan-Watson, "Down memory lane ...", p.52.

Die eerste erediens van die *Anglikaanse Kerk* (*Church of the Province of South Africa*) is in 1940 deur vader C.J.C. Cutter in die ontspannings-saal van Blyvooruitzicht gehou. Die behoefte was so groot dat daar besluit is om maandelikse eredienste te hou. Vanaf 1945 is dit deur vaders E.S. Muller en H.R. Higgs behartig.⁷⁸⁾ In 1948 het die Kerk toestemming van die Uitvoerende Raad gekry om 'n kerk en pastorie op Blyvooruitzicht op te rig.⁷⁹⁾

Alhoewel 'n Joodse gemeente vir die Carletonville-omgewing, die *Carletonville and District Hebrew Congregation* eers in Augustus 1951 gestig is met T. Waks as voorsitter, is eredienste in privaathuise reeds voor 1948 gehou. Jode soos die Rosenthal's, Fleischer's en Woolfson's wat van ongeveer 1893 af reeds in die Gatsrand was, het waarskynlik ook vanweë hulle verspreidheid op dié wyse hulle godsdienste beoefen.⁸⁰⁾ In daardie stadium was die naaste sinagoges dié van Johannesburg en die Witwatersrand.⁸¹⁾

Enkele Indiërs het hulle in die dertigers in veral die noordelike gebied gevestig met die doel om handel te dryf. Soos die Joodse families, het die Indiërs in privaathuise hulle godsdienste beoefen. 'n Moslempriester het dikwels eredienste vir Indiërfamilies in die huis van I. Nosarka op Bank gehou. Die kinders het dan by die geleentheid godsdiensoonderrig van die priester ontvang. 'n Indiër Moskee, bekend as die *Bank and district Moslem Masjid*, is eers in die vyftigerjare op Bank gestig.⁸²⁾

78) B.J.V. Naudé (red.), *Gedenkuitgawe: Ontvangs van poskoets te Oberholzer, 9-11 Februarie 1952*, p.21.

79) Uitvoerende Raad van die Unie (SAB), verw. 2553 nr. 3441: Toestemming aan Johannesburg Diocesan Trustees, 18.10.1948.

80) Carletonville (PU vir CH0), verw. 3: Onderhoud T. Waks, 15.4.1987. Vergelyk ook B.J.V. Naudé (red.), *Gedenkuitgawe: Ontvangs van poskoets te Oberholzer, 9-11 Februarie 1952*, pp.17, 19.

81) G. Shimoni, *Jews and Zionism: The South African experience, 1910-1956*, pp.22, 65.

82) Carletonville (PU vir CH0), verw. 3: Onderhoud T. Nosarka, 27.5.1987.

3.5 Sendingwerk

So ver bekend was dit slegs die Berlynse Sendinggenootskap en die Gereformeerde-Kerk wat reeds teen die sestigerjare van die negentiende eeu met sendingwerk in die Gatsrand begin het, alhoewel die Gereformeerde Kerk se werksaamhede hier nie heeltemal duidelik is nie.

P.J.W. Schutte van Buffelsdoorn en 'n ouderling van die Gereformeerde-gemeente Potchefstroom het reeds in 1863 teenoor eerwaarde S. Hofmeyer genoem dat sendingwerk onder die "Heidenen" gedoen moet word.⁸³⁾ Tydens die eerwaarde se kort verblyf by Schutte het hy waarskynlik eredienste vir Swart arbeiders van die plaas en omgewing gehou. Dit is ook moontlik dat Schutte gereeld vir hulle uit die Woord geleer het.

Die Berlynse Sendinggenootskap (BSG) se gemeente op Potchefstroom het reeds teen 1879 uit ongeveer 97 persone bestaan waarvan die meeste hoofsaaklik Swart arbeiders van die dorp was. Eerwaarde B. Köhler wat hier werksaam was, het hom beywer om buiteposte aan te lê waar sendingwerk deur 'n evangelis hanteer kon word. Twee buiteposte wat gestig is, naamlik Gatsrand en Losberg, het Köhler blykbaar groot vreugde deur hulle entoesiasme verskaf. Daar is byvoorbeeld 'n skoolgebou op Losberg opgerig en gemeentelêde het teen 1899 een sjieling per maand bygedra om te help met gemeente-uitbreiding.⁸⁴⁾

Die Anglikaanse Kerk wat na die Eerste Vryheidsoorlog van 1880-1881 met sendingwerk op Potchefstroom begin het, het probleme vir die BSG verskaf. Buiten sendingbearbeiding op die dorp het Anglikaanse evangeliste ook in die distrik rondgereis en selfs BSG-lidmate oorreed om by hulle kerk aan te sluit. Die Berlynse evangelis op Losberg het by-

83) S. Hofmeyer, *Twintig jaar in Zoutpansberg: Een verhaal van twintig jaren arbeid onder Heidenen in de Transvaal*, p.89.

84) D.W. van der Merwe, "Die geskiedenis van die Berlynse Sendinggenootskap in Transvaal, 1860-1900", *Argiefjaarboek vir Suid-Afrikaanse geskiedenis* 46(1), 1984, p.96.

voorbeeld in 1888 by die Anglikaanse-Kerk aangesluit.⁸⁵⁾

Sendingwerk in die Republiek in die negentiende eeu is oorwegend deur Engelstalige kerke beoefen. Daarteenoor het Boere 'n negatiewe houding teenoor sending gehad.⁸⁶⁾ Dit is bekend dat sommige geglo het dat die inboorlinge van Afrika nakomelinge is van Gam (Genesis 9:25).⁸⁷⁾ Hierdie Skriftuurlike-begronde rassisme het veral deurgewerk op die verdedigingsterrein. Die gereelde oorloë teen Swartstamme en die Britse soldate se gebruikmaking van Swartes teen die Blankes gedurende die Tweede Vryheidsoorlog (1899-1902), was faktore wat die negatiewe houding teen sendingbedrywighede bevorder het.⁸⁸⁾

Buiten predikante het enkele persone uit die boeregemeenskap hulle wel geroepe gevoel om die "heidene" geestelik te bearbei. D.P. Terburg wat in 1894 op Welverdiend in die Gatsrand begin skoolhou het, se ideaal was om evangelisasiewerk onder die Swartes te verrig.⁸⁹⁾ In 1895 stig hy die Nederduitsche Hervormde of Gereformeerde Zendinggemeente Transvaal in Potchefstroom.⁹⁰⁾ Hy het die onderwys verlaat en as sendingpredikant vir die distrik Potchefstroom opgetree. Eredienste is blykbaar nie oral in die distrik gehou nie en diegene wat dit wou bywoon, moes na Potchefstroom gaan.⁹¹⁾

85) D.W. van der Merwe, "Die geskiedenis van die Berlynse Sendinggenootskap in Transvaal, 1860-1900", *Argiefjaarboek vir Suid-Afrikaanse geskiedenis* 46(1), 1984, p.96.

86) J.W. Kok, *Sonderlinge vrug*, p.20.

87) G.C.P. van der Vyver, *Professor Dirk Postma, 1818-1890*, p.411.

88) J.W. Kok, *Sonderlinge vrug*, p.20.

89) Carletonville (PU vir CHO), verw. 3: Bandopname J.M.F. Terburg, 30.9.1987.

90) C. Spoelstra, *Het kerkelijk en goedsdienstig leven der Boeren na den Grooten Trek*, p.604.

91) Carletonville (PU vir CHO), verw. 3: Bandopname J.M.F. Terburg, 30.9.1987.

HOEKSTEENLEGGING VAN DIE SENDINGKERK TE FOCHVILLE, 1948
Foto: Nederduitse Gereformeerde-Gemeente, Losberg (Fochville)

Die Tweede Vryheidsoorlog het sendingaktiwiteite tot 'n stilstand gebring. Dit is eers na afloop van die oorlog hervat. Vroue van die NG Kerk het op 15 November 1905 die Transvaalse Vrouesendingvereniging (TVSV) in Pretoria in die lewe geroep.⁹²⁾ Takke van die vereniging het oral in Transvaal tot stand gekom met die doel om plaaslik aandag te skenk aan sending en armsorg. In 1933 het 15 susters van die NG-gemeente Losberg 'n tak gestig met mevrou J. Freislich as voorsitter.⁹³⁾

Die eerste sendingbasaar van die TVSV-tak Losberg is op 24 Oktober 1936 gehou en die opbrengs vir plaaslike sendingwerk aangewend. Daar is ook 'n evangelis vir mynwerkers in die noordelike dele van Gatsrand aangestel.⁹⁴⁾ 'n Ander vereniging van die NG Kerk, die Mannesendingbond (MSB), wat in 1917 gestig is, het ook in 1938 met 'n tak op Losberg begin. H.A. Muller was die eerste voorsitter.⁹⁵⁾ Volgens die tak se 1947-1948 finansiële staat, is geld aan hulpbehoewende instansies buite die Gatsrand vir sendingwerk geskenk.⁹⁶⁾

In April 1941 het die MSB- en TVSV-tak van Losberg vergader met die doel om aandag te skenk aan die begin van 'n plaaslike sendinggemeente. Geld is in 1944 aan die kerkraad gegee vir die oprigting van 'n huis vir 'n evangelis. Hulle het ook onderneem om 30 pond per jaar van die persoon se salaris te dra.⁹⁷⁾ In 1945 het die TVSV en die MSB met die samewerking van die kerkraad evangelis Leslie Matsoele op Fochville

92) J.W. Kok, *Sonderlinge vrug*, pp.22, 30-32. Vergelyk ook D.W. van der Merwe "Die geskiedenis van die Berlynse Sendinggenootskap in Transvaal, 1860-1900." *Argiefjaarboek vir Suid-Afrikaanse geskiedenis* 46(1), 1984, p.96.

93) NG-Gemeente Losberg (Fochville), Transvaalse Vrouesendingvereniging: Notule, Oktober 1933.

94) NG-Gemeente Losberg (Fochville), Transvaalse Vrouesendingvereniging: Finansiële state, 5.11.1935-30.6.1949.

95) Anon., *Halfeeufees NG Kerk Losberg, 1935-1985*, p.49. Vergelyk ook J.W. Kok, *Sonderlinge vrug*, p.40.

96) NG-Gemeente Losberg (Fochville), Mannesendingbond: Finansiële state vir 1947-1948.

97) NG-Gemeente Losberg (Fochville), Transvaalse Vrouesendingvereniging: Notules, 26.4.1941 en 5.8.1944.

bevestig. Die sendingkerk van die Losberg-gemeente is op 25 Junie 1949 ingewy.⁹⁸⁾ Sendingdienste is ook in die tweede woongebied van die Blyvooruitzichtmyn, "The Hill", gehou.⁹⁹⁾

'n Sendingwerkkring van die NG Kerk het in 1939 in Fochville tot stand gekom. Die werkkring het gepoog om sendingwerk binne en buite die Gatsrand finansieel te steun. Die plaaslike TVSV- en MSB-tak is ook finansieel deur die Sendingwerkkring gesteun.¹⁰⁰⁾

Met die aanvang van mynbedrywigheide op Blyvooruitzicht in 1937 het die Anglikaanse Kerk met sendingwerk onder die Swart mynwerkers begin. Eredienste is in die myn se eerste woongebied, "The Village", gehou maar hoe gereeld dit was, is onseker.¹⁰¹⁾ In 1948 is toestemming van die Uitvoerende Raad verkry om 'n stuk grond op Blyvooruitzicht te gebruik vir die oprigting van 'n kerkgebou en pastorie vir Swartes.¹⁰²⁾ Die Rooms Katolieke Kerk het ook in dié jaar vergunning verkry om 'n pastorie en kerkgebou vir Swartes op Blyvooruitzicht te begin bou.¹⁰³⁾ In 1949 het die Metodiste Kerk vir 'n soortgelyke vergunning aansoek gedoen.¹⁰⁴⁾

Dit is opvallend dat slegs Engelse kerke hulle teen 1948 so na as moontlik aan die Blyvooruitzichtmyn gevestig het om Swart mynwerkers te bearbei. Daarenteen het die Afrikaanse kerke verkies om hulle sendingwerk van buite Blyvooruitzicht te organiseer en dan volgens 'n vasgestelde reëling eredienste daar te hou.

98) Anon., *Halfeeufees NG Kerk Losberg, 1935-1985*, pp.48-49.

99) W. Hagan-Watson, "Down memory lane ...", p.52.

100) NG-Gemeente Losberg (Fochville), Sendingwerkkring: Finansiële verslag vir 1.7.1947-30.6.1948. Vergelyk ook Kerkraadnotule, 15.4.1939.

101) W. Hagan-Watson, "Down memory lane ...", p.52.

102) Uitvoerende Raad van die Unie (SAB), verw. 2535 nr. 2676: Toestemming aan Johannesburg Diocesan Trustees (Anglican Church), 9.6.1948.

103) Uitvoerende Raad van die Unie (SAB), verw. 2535 nr. 2700: Toestemming aan Transvaal Vikariaat, 18.7.1948.

104) Uitvoerende Raad van die Unie (SAB), verw. 2662 nr. 2628: Toestemming aan Methodist Church of South Africa, 7.5.1949.

J.P. BORRIUS

Foto: F. Vermooten, J.P. Borrius: 'n Drukker-pionier ...

HOOFSTUK VIER

ONDERWYS EN OPVOEDING

4.1 Onderwys voor 1900

Voor die aanstelling van 'n superintendent van onderwys in Transvaal in 1879 was onderwys hoofsaaklik in die ouers se hande.¹⁾ Soms het ouers afsonderlik of in groepe 'n private onderwyser vir 'n paar maande gehuur.²⁾ Dit was veral ongeskoolde swerwertipe onderwysers wat hulle dienste op boereplase aangebied het.³⁾

Tydens die Volksraadsitting op 19 September 1864 is 'n reglement vasgestel waarvolgens 'n onderwyser wat kinders op plase onderrig, moes toesien dat hulle leer lees, skryf, rekeningkunde doen en in die Bybelse geskiedenis onderrig word.⁴⁾

So ver bekend, was daar nie voor 1879 juis sprake van private skole en onderwysers in die Gatsrand nie. Staatsdrukker J.P. Borrius het in 1864 tydens die burgeroorlog hom van die openbare lewe onttrek aangesien hy verkies het om neutraal te bly. Hy het vir 'n halfjaar op sy skoonmoeder se plaas Blyvooruitzicht gaan woon en leerlinge onderrig terwyl die burgeroorlog in die ZAR aan die gang was.⁵⁾ Borrius het aanvanklik geen vergoeding vir sy dienste ontvang nie, maar wel in

1) H.M. van Coller, *Die burgerlike lewe in Potchefstroom ten tye van die Eerste Vryheidsoorlog*, p.19.

2) J.H.P. van der Walt, *Onderwys van Blankes in die Ventersdorpse distrik tot 1970* (M.Ed-proefskrif, 1977), pp.41-42. Vergelyk ook M.G. Hoon, *Die finansiering van die onderwys van die Blankes in die ZAR* (D.Ed.-proefskrif, 1955), p.26.

3) A.N. Pelzer, *Geskiedenis van die Suid-Afrikaanse Republiek, I: Wordingstare*, p.195.

4) J.H. Breytenbach en H.S. Pretorius, *Notule van die Volksraad van die Zuid-Afrikaansche Republiek: Transvaal nr. 5, 1864-1866*, p.177.

5) F. Vermooten, *J.P. Borrius: 'n Drukker pionier, 1840-1892*, p.21.

1887 toestemming van sy skoonmoeder gekry om vergoeding met agterstallige rente uit sy skoonvader se boedel te eis.⁶⁾

P.J.W. Schutte het in 1866 'n onderwyser, ene Bakker, op Buffelsdoorn aangestel teen 'n maandelikse vergoeding van tien sjielings, 'n halfsak meel en 'n "ietsie" om te slag.⁷⁾ Hy is kort na sy aanstelling deur Schutte ontslaan vanweë sy foutiewe vertolking van die Bybel. Ene Klouts het Bakker as onderwyser vervang, maar is ook later ontslaan toe dit geblyk het dat hy hom meer op kleremaak as die onderwys toege-spits het.⁸⁾

Onderwys in die Gatsrand was soos dié meeste plekke in die ZAR teen 1874 steeds swak voorsien en onvoldoende.⁹⁾ President T.F. Burgers en die Volksraad het in 1874 besluit om die onderwyspeil in die ZAR te verhoog deur die aanvaarding van 'n onderwyswet. Voorsiening is onder meer gemaak vir die stigting van plaas- en dorpskole.¹⁰⁾ Vanaf 1880 tot voor die Tweede Vryheidsoorlog in 1899 het ongeveer 25 plaas-skole in die Gatsrand gefunksioneer.¹¹⁾

6) *Staats Courant der ZAR*, nr. 217, 13.7.1887, p.507. Borrius se eis vir agterstallige rente is waarskynlik uniek.

7) W.P. du Plessis, *Phillipus Jacobus Wilhelmus Schutte as kerkman*, p.48.

8) S.L. Barnard, *'n Histories-pedagogiese evaluering van die onderwys van die Transvaalse plaasskool, 1838-1967* (D.Ed.-proefskrif, 1971), p.47.

9) J.C. Coetzee, "Die geskiedenis van die onderwys in Potchefstroom, 1838-1839" in A.J.H. van der Walt (red.), *Potchefstroom, 1838-1938*, p.160. Vergelyk ook A.N. Pelzer, *Geskiedenis van die Suid-Afrikaanse Republiek ...*, p.195.

10) J.S. du Plessis, "Die Suid-Afrikaanse Republiek", in C.F.J. Muller (red.) in *500 jaar Suid-Afrikaanse geskiedenis*, p.231. Vergelyk ook *De Volkstem*, 7.2.1874, p.2.

11) Raadpleeg tabel 6 vir 'n lys van plaasskole wat voor 1900 in die Gatsrand bestaan het. Die saamgestelde tabel is oorwegend verkry uit dokumente van die argief van die Transvaalse Onderwysdepartement (TAB).

Onvoldoende losies het onderwysers afgeskrik en die plaasskole het gevolglik dikwels 'n tekort aan bevoegde onderwysers gehad.¹²⁾ So byvoorbeeld het die Onderwysdepartement in 1895 mejuffrou A.C.M. Martins as onderwyseres aangestel, al was sy minderjarig.¹³⁾ Ook onderriggeriewe en boeke was by die meeste plaasskole gebrekkig en selfs elementêre onderrig het groot moeite geverg.¹⁴⁾

Ouers het seggenskap in onderwyssake gehad deur middel van skoolkommissies waarvan die lede deur die plaasbewoners verkies is.¹⁵⁾ Skoolkommissies was verantwoordelik vir die verskaffing van meubels. Toesig moes ook gehou word oor administratiewe aangeleenthede soos boekebestellings en die kwartaalike versending van subsidiestate aan die Departement van Onderwys.¹⁶⁾

Kinders het onderrig ontvang in Bybelgeskiedenis en die elementêre vakke (skryf, lees en reken). Aandag is ook aan sang geskenk.¹⁷⁾ Volgens inspeksieverslae van skole in die Gatsrand blyk dit dat die inspekteur onderrig daar as baie elementêr maar tog doelmatig beskou het.¹⁸⁾

12) S.I.W. Roos, *Onderwys in Transvaal* (M.Ed.-verhandeling, 1952), p.69.

13) Superintendent van Onderwys (TAB), verw. OD 213 nr. 6024/95: TOD/A.C.M. Martins, 11.7.1895.

14) Superintendent van Onderwys (TAB), verw. OD 213 nr. 8827/96: A.J. van der Walt/TOD, 8.11.1896. Vergelyk ook verw. OD 213, nr. 8098/96: J. van der Tak/TOD, 26.1.1896.

15) Superintendent van Onderwys (TAB), verw. OD 635: Register op dorp en wykskole met kommissies, 1895-1899.

16) *De Volkstem*, 7.2.1882, p. Vergelyk ook J.H. Dippenaar, *Die onderwys van Blankes in Krugersdorp, 1887-1939*, p.49.

17) Transvaalse Onderwysdepartement (Onderwysmuseum), Verslag van die Staat van het openbaar onderwijs in de ZAR over het dienstjaar, 1885, 16.3.1885, p.3. Vergelyk ook Superintendent van Onderwys (TAB), verw. OD 213 nr. 3512/96: A.J. van der Walt/TOD, 22.4.1896 en verw. OD 210 nr. 1532/90: Getuigskrif D.H. Viljoen, 9.7.1890.

18) Transvaalse Onderwysdepartement (Onderwysmuseum), Verslag van den Staat van het openbaar onderwijs in de ZAR over het dienstjaar, 1886, 24.8.1886, p.6. Vergelyk ook Verslag nr. 1885, 16.4.1885, p.3 en 1887 3.10.1887, p.6.

TABEL 6 Private en plaasskole in die Gatsrand tot 1899

PLAASSKOOL	STIGTINGS= DATUM	EERSTE ONDERWYSER	OPVOLGERS
Blyvooruitzicht	1864	J.P. Borrius	?
Buffelsdoorn	1866	Bakker	Klouts (1866), S.T'Hart (1884), A.J. van der Walt (1890)
Welverdiend	1880	?	S.T'Hart (voor 1887), D.P. Terburg (1894). G.M.J. Slabbert (1897)
Weltevreden	1884	J.C. van Collier	?
Jachtfontein	1886	J.C. van Collier	A.C.M. Martins (1896), F. Meurs (voor 1899)
Wonderfontein	1886	Ene Kolvert	M.M. Malan (1895), C.J.L. Fourie (1898)
Klein-Losberg	1887	Mej. A.M. Brink	?
Leeuwspruit	1887	M.J. Oosthuizen	?
Oog van Wonderfontein	1887	C. de Beer	J.S. le Roux (1895)
Elandsfontein nr. 289	1889	D.H. Viljoen	W.S. Rademeyer (1892), G.S. Malherbe (1897)
Doornkloof	1892	Mej. M.L. de Beer ----->	
Deelkraal	1892	D.P. Terburg	T.J. Nomsen (1895), A. Dykens (1898)
Boschoek	1893	S. Boersma	J. van der Tak (1895)
Leeuwpoot	1893	A.W.F. Pearson	S. Boersma (1898)
Elandsfontein nr. 360	1893	A.P. Grové ----->	
Kraaikop	1894	H.P.M. Raupp	A.P. Grové (1895), W.S. Rademeyer (1897), mej. A.J.C.L. Rossouw (1898)
Rietfontein nr. 162	1894	?	?
Driefontein nr. 614	1894	?	?
Rhenosterfontein	1893	H.A. Fourie ----->	
Elandsfontein nr. 493	1893	J.P. Pretorius	J.M.L. Steyn (1898)
Kaalfontein	1893	C.J.R. Nolte ----->	
Rietfontein nr. 659	1893	?	?
Cardoville	1896	?	?
Hartebeesfontein	1896	W.R. Wentzel ----->	
Kleinfontein	1896	Mej. M.J. van der Schyff	W.A.S. Nel (voor 1899)
Rietspruit	1897	A.C. Castelijns ----->	
Modderfontein	1898	P.J. van der Walt ----->	

LEERLINGE EN PERSONEEL VAN DIE SKOOL ELANDSFONTEIN
NR. 289, 1904

Foto: Dominee A. Brink (Fochville)

Of kinders in skoolgeboue onderrig ontvang het, is nie seker nie. Die 1885-1886-inspeksieverslae maak melding van Jachtfontein en Buffelsdoorn se lokale (wat 'n kamer in die plaashuis of skure kon wees) wat te klein is.¹⁹⁾ Dit het ook soms gebeur dat 'n boer so 'n "lokaal" en onderwyswoning net tydelik vir onderwysdoeleindes beskikbaar kon stel aangesien hy dit vir eie gebruik nodig gehad het.²⁰⁾ Besonderhede oor die akkommodasie van ander plaasskole voor 1900 kon nie opgespoor word nie.

4.2 Onderwys, 1902-1937

Onderwys in die meeste plaasskole in die Gatsrand het na die begin van die Tweede Vryheidsoorlog geleidelik tot stilstand gekom en gesluit. Plaasvervangers vir onderwysers wat by die kommando's aangesluit het, was nie bekombaar nie.²¹⁾ Na die Vrede van Vereeniging in 1902 is ook onderwyssake onder die beheer van die Britse administrasie geplaas.²²⁾

Ouers in die Gatsrand het vanaf 1902 onmiddellik begin om weer skole op die been te bring.²³⁾ Sir Alfred Milner se heropbouprogram het egter inbreuk op die tradisionele onderwys gemaak.²⁴⁾ Sy Onderwysordonnansie van 1903 het bepaal dat slegs vyf uur per week aan die onderrig van Nederlands bestee kon word. Hoewel protesterende Afrika-

19) Transvaalse Onderwysdepartement (Onderwysmuseum), Verslag van den Staat van het openbaar onderwijs in de ZAR over het dienstjaar 1885, 16.4.1885, p.3. Vergelyk ook Verslag nr. 1886, 24.8.1886, p.6.

20) Superintendent van Onderwys (TAB), verw. OD 210 nr. 1532/90: Getuigskrif D.H. Viljoen, 9.7.1890.

21) A. Barnard, *Die groei van plattelandse onderwys (Blank) in Transvaal, 1836-1934* (MA-verhandeling, 1935), p.58.

22) F.C. Symington, *Onderwys in die Transvaal, 1900-1907* (D.Ed.-proefskrif, 1948), p.28.

23) B.J.V. Naudé (red.), *Gedenkuitgawe: Ontvangs van poskoets te Oberholzer, 9-11 Februarie 1952*, p.52. Vergelyk ook Carletonville (PU vir CHO), verw. 3: Bandopname J.M.F. Terburg, 30.9.1987.

24) J.A. Wiid, "Weeropbou, 1902-1908" in D.W. Krüger (red.), *Geskiedenis van Suid-Afrika*, p.459.

ners na aanleiding daarvan skole vir Christelik Nasionale Onderwys (die sogenaamde CNO-skole) gestig het²⁵⁾, blyk dit dat die meeste plaasskole in die Gatsrand, waarskynlik as gevolg van 'n tekort aan geld, van regeringshulp gebruik gemaak het en tevrede moes wees met Engelse onderwysers.²⁶⁾ Slegs Kaalplaats, Boschoek, Klein-Losberg, Deelkraal en Vlakplaats was CNO-skole.²⁷⁾

Plaasskole soos die op Jachtfontein, Oog van Wonderfontein, Doornkloof, Boschoek, Driefontein nr. 614, Elandsfontein nr. 493, Kaalfontein, Hartebeesfontein, Kleinfontein en Rietspruit het na die oorlog nie heropen nie.²⁸⁾ Nuwe skole op Rooipoort (Môrester), Blyvooruitzicht, Kaalplaats, Kalbasfontein, Rietfontein nr. 274, Vlakfontein nr. 364, Taaiboschspruit en Elandsfontein nr. 494 het in die tydperk van 1902 af tot 1910 bygekom.²⁹⁾

Vir sommige plaasskole was swak skoolbesoek die doodsteek. Groot afstande van die skool af en die onverskilligheid van die ouers deur hulle kinders as arbeiders op die plase in te span, as gevolg van 'n arbeidstekort, het die bestaansreg van sommige skole bedreig.³⁰⁾

25) Transvaalse Onderwysdepartement (Onderwysmuseum), Report for the year ended December 1906, p.8, p.8.

26) A. Barnard, *Die groei en ontwikkeling van plattelandse onderwys ...*, p.80. Vergelyk ook Transvaalse Onderwysdepartement (Onderwysmuseum), Report for the year ended December 1906, pp.128-129.

27) J.C. Coetzee, "Die geskiedenis van die onderwys in Potchefstroom..." in A.J.H. van der Walt (red.), *Potchefstroom, 1838-1839*, p.234. Vergelyk ook Carletonville (PU vir CHO), verw. 3: Bandopname J.M.F. Terburg, 30.9.1987.

28) Transvaalse Onderwysdepartement (Onderwysmuseum), Report for the year ended December 1906, pp.128-129.

29) Transvaalse Onderwysdepartement (Onderwysmuseum), Report for the year ended June 1910, pp.298-302. Vergelyk ook verw. D3/83/176: Rooipoort 50 skooljoernaal, 1906-1932, 1.1.1910.

30) A. Barnard, *Die groei en ontwikkeling van plattelandse onderwys ...*, p. 95. Vergelyk ook Transvaalse Onderwysdepartement (Onderwysmuseum), verw. D3/78/801: Welverdiend skooljoernaal, 1907-1924, rapport van afwesigheid, 1.11-13-12-1912.

LEERLINGE EN PERSONEEL VAN DIE ROOIPOORT 50 SKOOL,
1916

Foto: C. Uys (Potchefstroom)

Die Potchefstroomse Skoolraad het al in 1907 pogings aangewend om die skole in die omgewing te sentraliseer sodat onderwysers meer sinvol aangewend kan word. Daar is aanbeveel dat daar slegs vyf skole moes wees, naamlik op Kalabasfontein (100 leerlinge), Wonderfontein/Rooipoort (100 leerlinge), Elandsfontein nr. 360 (60 leerlinge), Kaalplaats (80 leerlinge) en Rietfontein nr. 659 (60 leerlinge).³¹⁾ Die aanbeveling is nooit uitgevoer nie en ouers het voortgegaan om vir die opening van nog skole te vra. Die skool op Wonderfontein (wat in 1904 geopen is) en dié op Blyvooruitzicht moes as gevolg van 'n afname in leerlingtalle in 1910 met Rooipoort 50 amalgameer.³²⁾ Cardoville moes op 30 Julie 1909 om dieselfde rede sluit.³³⁾ Blyvooruitzicht het in 1919 heropen met N. Roux as onderwyser. Weens sy afsterwe in 1924 en 'n afname in leerlingtalle, het die skool in 1924 gesluit.³⁴⁾ In 1919 is Driefontein nr. 388, Stompoorfontein, Klipdrift en Bank geopen en moes Driefontein nr. 388 sowel as Bank na 'n kortstondige bestaan in 1924 sluit.³⁵⁾ Elke nuwe skool wat geopen is, het noodwendig een of twee ander skole se getalle laat verminder en gevolglik was die kanse op 'n vergroting van personeel skraal.³⁶⁾

Plaasskole wat na die Tweede Vryheidsoorlog heropen is, het 'n tekort aan akkommodasie ondervind as gevolg van verwoeste plaasgeboue. Tente ("Mafeking Shelters") is aanvanklik gebruik en "bully beef" kassies

31) Transvaalse Onderwysdepartement (TAB), verw. W217: Potchefstroom Skoolraadnotule, 7.1.1908. F.R.P. Schutte was in dié jaar visevoorsitter van die Skoolraad.

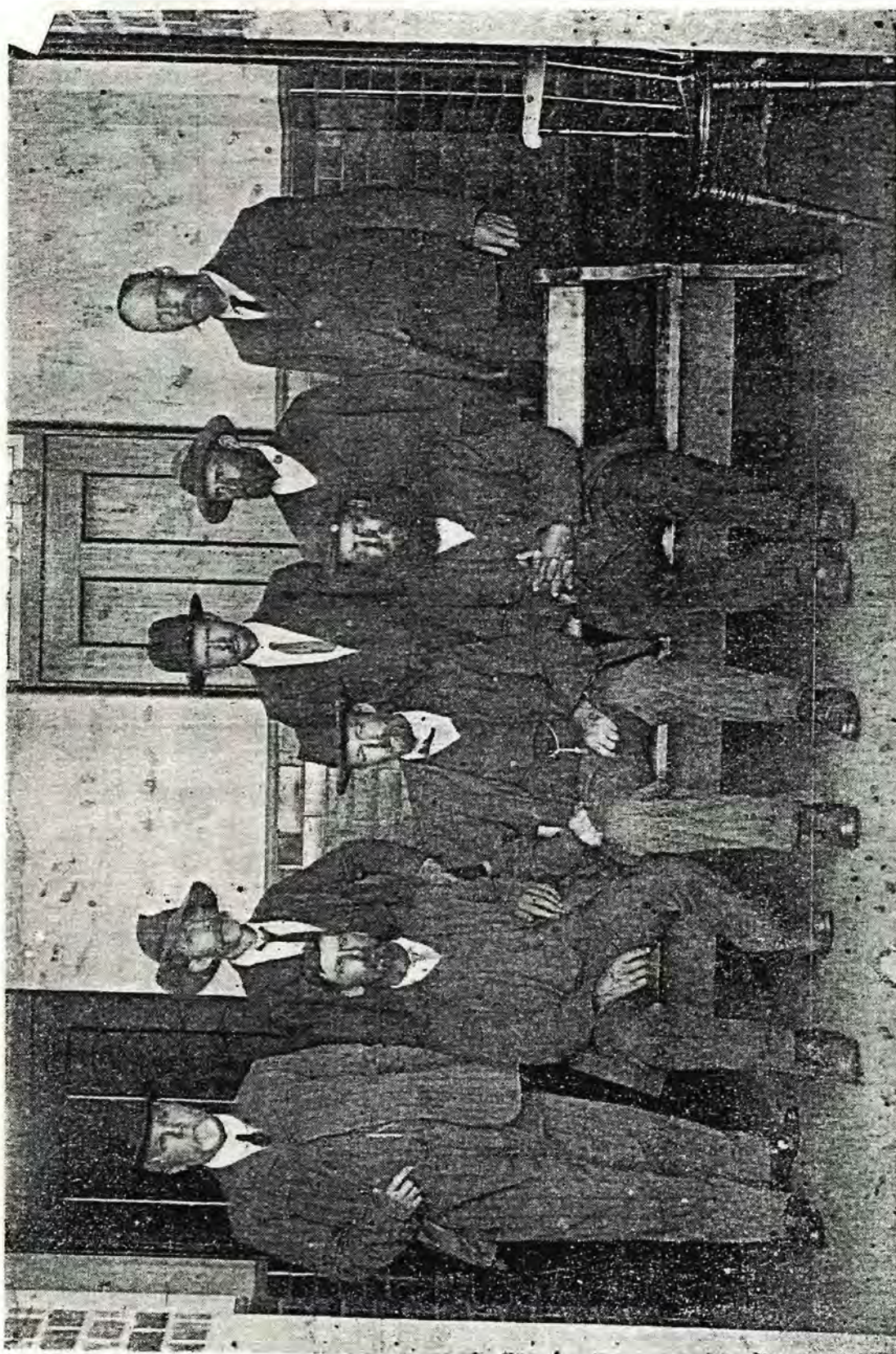
32) Transvaalse Onderwysdepartement (Onderwysmuseum), verw. D3/83/176: Rooipoort 50 skooljoernaal, 1906-1932, 1.1.1910.

33) Transvaalse Onderwysdepartement (Onderwysmuseum), Report for the year ended June 1910, p.299.

34) *De Westelike Stem*, 6.5.1924, p. 4 en 30.7.1924, p.6.

35) A.L. Kotzé, "J. van der Tak", *Onderwysblad* XLVIII (544), 1.7.1945, pp. 18-19. Vergelyk ook *De Westelike Stem*, 23.4.1924, n.2.

36) Transvaalse Onderwysdepartement (TAB), verw. W217: Potchefstroom Skoolraadnotule. 9.8.1910. Vergelyk ook Transvaalse Onderwysdepartement (Onderwysmuseum), verw. D1/76/173: Petisie ondertekenaars Leeuwspruit/Potchefstroom Skoolraad, 25.3.1916.

ROOIPOORT 50 SKOOLKOMITEE, 1910
Foto: Anon., Gedenkalbum Rooipoort 50 skool, 1910-1960

en dromme het as sitplekke gedien.³⁷⁾ Namate die onderwysadministrasie verbeter het, is tydelike klaskamers met sinkdakke gebou.³⁸⁾ Skole soos Klein-Losberg, Rooipoort 50, Welverdiend en Elandsfontein nr. 289 het twee en meer tydelike klaskamers sowel as seuns- en dogters=kleedkamers gehad met voldoende water vir die kinders.³⁹⁾ Daarteenoor was daar skole wat vir baie jare onder uiters primitiewe omstandighede kop bo water moes hou. So moes onderwyser J. van der Tak, na Klip=driftskool se opening in 1919, die kinders in 'n stal onderrig.⁴⁰⁾ Die 1925-inspeksieverslag van die skool op Wonderfontein, wat op 27 Januarie 1925 met M. Wissing as hoof heropen is, maak melding van die bouvallige skoolgebou op die plaas wat 'n gebrek aan voldoende ventilasie en lig het. Ook is die meubels primitief en leermiddels ontoereikend.⁴¹⁾ 'n Gebrek aan fondse het sommige skoolkommissies se taak om meubels en goed toegeruste lokale te voorsien, bemoeilik.⁴²⁾

Onvoldoende finansies, fasiliteite en leermiddels was waarskynlik van die redes waarom leerlinge op plaasskole in die Gatsrand, met uitsondering van Klipdrift, tot 1948 slegs 'n primêre onderwyskwalifikasie: (st. 1 tot st. 6) kon verwerf. Vir verdere studies moes leer=

37) Transvaalse Onderwysdepartement (Onderwysmuseum), verw. D3/83/176: Rooipoort 50 skooljoernaal, 1906-1932, 27.10.1906. Vergelyk ook verw. D3/75/139: Elandsfontein nr. 289 skooljoernaal, 1906-1934, 1.1.1906.

38) Departement Justisie (TAB), verw. AG 85/08 nr. 1557: Toestemming vir die oprigting van skoolgeboue, 20.4.1908.

39) Publieke Werke Departement (SAB), verw. 5576: Welverdiend school erection and additions, 6.1.1917. Kyk ook *Laerskool De Beer: Gedenkblad, 1880-1980, 100ste bestaansjaar*, p. 7 en Carletonville (PU vir CHO), verw. 1: Herinneringe M.M. van der Westhuizen, p.2 sowel as verw. 3: Bandopnames J.M.F. Terburg, 30.9.1987 en K. du Preez, 6.11.1986.

40) A.L. Kotzé, "J. van der Tak", *Onderwysblad* XLVIII (544), 1.7.1945, pp. 18-19.

41) Transvaalse Onderwysdepartement (Onderwysmuseum), verw. D1/83/153: Rapport van inspeksie Wonderfontein, 17.3.1925.

42) J.C. Coetzee, "Die geskiedenis van die Onderwys in Potchefstroom..." in A.J.H. van der Walt (red.), *Potchefstroom, 1838-1938*, pp. 238-241.

linge na Potchefstroom gaan.⁴³⁾ In September 1930 het inspekteur J.G. de Vos 'n sekondêre afdeling (st. 7 en 8 of ook bekend as vorm II en III) aan die skool op Klipdrift toegestaan aangesien die ouers bereid was om op eie onkoste geboue vir dié doel te verskaf. Twee lokale is vir dié standerds ingerig, terwyl 'n sinkgeboutjie met sementvloere gebruik is as 'n laboratorium vir Wetenskap onderrig. Ander vakke wat vir dié standerds aangebied is, was Geskiedenis, Engels, Rekeningkunde, Kuns en Afrikaanse Taal- en Letterkunde.⁴⁴⁾

Na 1902 het leerlinge, soos voor die Vryheidsoorlog, steeds onderrig in die elementêre vakke ontvang en voordrag en die skryf van opstelle is toegevoeg.⁴⁵⁾ Hoewel die onderrig Engels was, is die Hollandse weergawe van die Bybel gebruik. Die laer klasse (st. 1 en 2) se Engelse onderrig was slegs mondelings van aard, terwyl die hoër standerds se onderrig ook leeswerk ingesluit het.⁴⁶⁾

Taalordonnansie nr. vyf van 1911 het albei tale (Afrikaans en Engels) in skole op gelyke voet geplaas waarby Afrikaanssprekende kinders in die Gatsrand beslis gebaat het.⁴⁷⁾ Skole soos Elandsfontein nr. 289, Welverdiend⁴⁸⁾ en Klein Losberg se inspeksieverslae na 1911 was vol lof vir die vordering wat kinders in die skole gemaak het.

-
- 43) K.J. Kerling, "Laer Gedenkskool Danie Theron," p.4. Wonderfontein was die eerste skool in die Gatsrand, naas Klipdrift wat hoërskoolstatus verkry het, maar eers in 1951. Kyk ook S.L. Barnard, *'n Histories-pedagogiese evaluering van die onderwys van die Transvaalse plaasskool, 1838-1967*, p.200.
- 44) J.C. Coetzee, *Pioniers van die skoolplaas Klipdrift: Johan en Johanna Schutte, 1923-1938*, pp.15, 17.
- 45) Anon., *Gedenkalbum Rooipoort 50 skool, 1910-1960*, p.15. Vergelyk ook Transvaalse Onderwysdepartement (Onderwysmuseum), verw. D/75/139: Elandsfontein nr. 289 skooljoernaal, 1906-1934, 2.3.1906.
- 46) Transvaalse Onderwysdepartement (Onderwysmuseum), verw. D3/83/176: Rooipoort 50 skooljoernaal, 1906-1932, 27.10.1906. Vergelyk ook S.L. Barnard, *'n Histories-pedagogiese evaluering van die onderwys van die Transvaalse plaasskool, 1838-1967*, p.193.
- 47) A. Barnard, *Die groei en ontwikkeling van plattelandse onderwys ...*, p.103. Vergelyk ook F.C. Symington, *Onderwys in die Transvaal, 1900-1907*, p. 30.
- 48) Transvaalse Onderwysdepartement (Onderwysmuseum), verw. D3/78/801: Welverdiend skooljoernaal, 1907-1924.

LEERLINGE EN PERSONEEL VAN DIE WELVERDIENDSKOOL, 1916

Foto: B.J.V. Naudé (red.), Gedenkuitgawe: Ontvangs van poskoets ...

Die skool op Elandsfontein het teen 1912 'n groot getal leerlinge gehad wat beter as standerd vyf se standaard was. Dié getal was hoër as die sogenaamde eersterangse skole vir laer onderwys in Potchefstroom.⁴⁹⁾

Klein-Losberg is in 1915 beskou as een van die buiteskole in die distrik Potchefstroom wat die beste vordering toon.⁵⁰⁾

Na die Departement van Onderwys die leerplan hersien het, is dit in 1915 in alle skole geïmplementeer. Vakke soos Aardrykskunde, Geskiedenis, Natuurstudie en Liggaamsoefening is toegevoeg.⁵¹⁾ Slegs die skole op Elandsfontein nr. 289, Hermina (Rietfontein nr. 659) en Klein-Losberg, wat meer as drie leerkragte gehad het, is vanaf 1915 toegelaat om ook Naaldwerk en Kookkuns aan te bied. Elandsfontein was een van die drie sentrums in die distrik Potchefstroom waar Hande-arbeid (waarskynlik Houtwerk) aangebied is.⁵²⁾ Namate skole soos Klipdrift, Wonderfontein, Blyvooruitzicht en Welverdiend uitgebrei het, is hierdie vakke ook daar aangebied.⁵³⁾

Die plaasskole is deur 'n mate van informaliteit gekenmerk. Skoolkommissies het self, in oorleg met die onderwyser, die skoolure na goeddunke vasgestel. Dieselfde reëlins het vir die beplanning van skoolvakansies gegeld. Daar is soms op Saterdag skoolgegaan as 'n weeksdag vir ander aangeleenthede ingeruim is. Ook tydens begrafnisdienste in die omgewing en spesiale verjaardae van byvoorbeeld die skoolhoof en die koning

49) Transvaalse Onderwysdepartement (Onderwysmuseum), verw. D3/75/139: Elandsfontein nr. 289 skooljoernaal, 1906-1934, 10.3.1912.

50) *Die Westelike Stem*, 30.9.1915, p.7.

51) A. Barnard, *Die groei en ontwikkeling van plattelandse onderwys ...*, p.108.

52) Transvaalse Onderwysdepartement (Onderwysmuseum), verw. D3/75/139: Elandsfontein nr. 289 skooljoernaal, 1906-1934. Vergelyk ook Losberg (TAB), verw. WHA 1666: Losberg Skoolkommissie, 1905-1938 en Carletonville versameling (PU vir CHO), verw. 3: Onderhoud A.M.C. Pretorius, 3.4.1987.

53) K.J. Kerling, "Laer Gedenkskool Danie Theron," p.3. Vergelyk ook Transvaalse Onderwysdepartement (Onderwysmuseum), verw. D1/83/153: Rapport van inspeksie Wonderfontein/Potchefstroom Skoolraad, 27.9.1929 en J.C. Coetzee, "Die geskiedenis van die Onderwys in Potchefstroom ..." in A.J.H. van der Walt (red.), *Potchefstroom 1838-1938*, p. 261.

van Engeland, het skole nie vir die dag geopen nie. Die Superintendent van Onderwys is wel van sulke reëlins in kennis gestel.⁵⁴⁾

Vervoerprobleme het ook soms veroorsaak dat 'n skool weens swak bywoning vir 'n dag moes sluit. Modderige toestande te wyte aan ongere weer het die leerlinge wat te voet sowel as die wat gebruik gemaak het van perde of donkies, dikwels belemmer om by die skool te kom.⁵⁵⁾

Die Potchefstroomse Skoolraad het toegesien dat daar aan elke skool genoeg donkies verskaf word. In 1910 het die Skoolraad 53 donkies aangekoop waarvan 32 aan skole in die Gatsrand gegee is.⁵⁶⁾ Namate probleme ondervind is met die aanhouding en versorging van die diere, is daar gebruik gemaak van 'n skoolbus (plaaslik bekend as 'n skoolwa).⁵⁷⁾

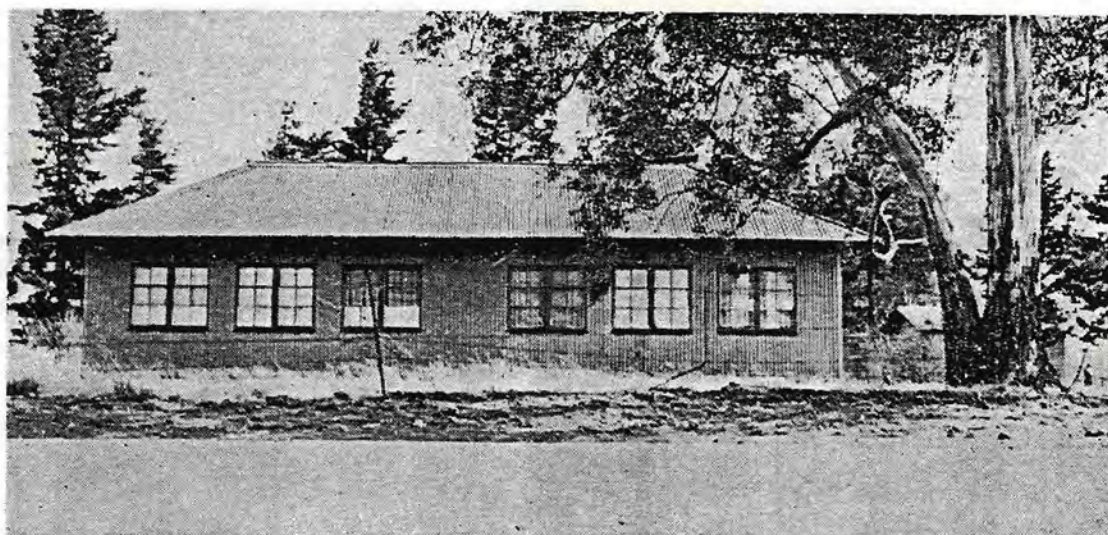
Teen 1920 het daar nog 20 skole in die Gatsrand gefunksioneer waarvan Klein-Losberg, Hermina en Elandsfontein nr. 289 in daardie stadium die grootste was. Besonderhede oor dié skole word hieronder gebied:⁵⁸⁾

-
- 54) Transvaalse Onderwysdepartement (Onderwysmuseum), verw. D3/75/139: Elandsfontein nr. 289 skooljoernaal, 1906-1934 en D3/83/176: Rooipoort 50 skooljoernaal, 1906-1932. Vergelyk ook Transvaalse Onderwysdepartement (TAB), verw. OD 212 nr. 7115/94: A.J. van der Walt/Sekretaris, TOD 19.12.1894 en S.L. Barnard, *'n Histories-pedagogiese evaluering van die onderwys van die Transvaalse plaas-skool, 1838-1967*, p.195.
 - 55) Transvaalse Onderwysdepartement (Onderwysmuseum), verw. D3/75/139: Elandsfontein nr. 289 skooljoernaal, 1906-1934. Vergelyk ook verw. D3/78/801: Welverdiend skooljoernaal, 1907-1924.
 - 56) Transvaalse Onderwysdepartement (TAB), verw. W217: Potchefstroom Skoolraadnotule, 11.10.1910.
 - 57) Transvaalse Onderwysdepartement (Onderwysmuseum), verw. D1/57/129: Rietfontein 274 skool/Potchefstroom Skoolraad, 20.11.1925. Vergelyk ook Carletonville (PU vir CHO), verw. 3: Bandopname K. du Preez, 6.11.1986.
 - 58) Transvaalse Onderwysdepartement (Onderwysmuseum), Report for the year ended 31.12.1920, Bylae cxii-xc. Die skole op Driefontein nr. 388 en Bank word nie in hierdie verslag gemeld nie. As dit bygereken word, was daar in 1920 20 skole.

TABEL 7 Plaasskole in die Gatsrand in 1920

PLAASSKOOL	PERSONEEL	LEERLINGTAL
Welverdiend	S.J. de Beer Mev. J.M. de Beer Mej. M. Yssel	75
Buffelsdoorn	W.F. Henning Mej. M.P. Davidtz	47
Elandsfontein nr. 289	G.S. Malherbe P. Rocher J.G. Hurter J.G. Conradie Mev. M. Conradie	96
Elandsfontein nr. 494	H.J. van Broekhuizen	23
Hermina	J.M.L. Steyn W.J. Badenhorst R.F. Rattrey Mev. W. Steyn Mej. H.J. de Bruyn	108
Japiesrus (Leeuwpoort)	P.F.G. Ellis Mej. M.S. Gronum Mej. S.S. van den Merwe	67
Kaalplaats	D.F. Bierman A.J. van der Walt M.M. du Plessis	68
Kalabasfontein	J.S. Naudé J.F. van Deventer Mej. E. du Plessis	66
Klein-Losberg	M.J. Erasmus G.J. Lindeque Mej. M.N. van der Bank Mej. H.J.C. Cronjé	111
Klipdrift	J. van der Tak P. Coetzee Mej. K.E. Roth	69
Modderfontein	D.M. Hoogenhout Mej. J.J. Hoffmann	48

(vervolg)

WONDERFONTEIN SKOOLGEBOU, 1929

Foto: B.J.V. Naudé (red.), *Gedenkuitgawe: Ontvangs van poskoets ...*

K.J. KERLING

Foto: K. de Beer (Potchefstroom)

TABEL 7 (vervolg)

PLAASSKOOI	PERSONEEL	LEERLINGTAL
Rietfontein nr. 274	J. van der Twisk F. de F. de Villiers	50
Rietfontein nr. 659	E.G. Kleyn Mej. J.E. Rousseau	43
Rooipoort 50	G.J. Wissing J.M.J. Knox Mej. J.A. Combrink	78
Stompoorfontein	C. van der M. de Villiers	18
Vlakfontein nr. 364	J.C. van Niekerk Mev. C.M. van Niekerk	38
Vlakfontein nr. 669	Mej. G.W. Pienaar	21
Blyvooruitzicht	N. Roux	10

Die Wonderfonteinskool wat in 1925 met 25 leerlinge heropen is, het h sukkelbestaan gevoer en moes in 1927 sluit.⁵⁹⁾ Die koms van die Hollandse nedersetters na Wonderfontein in 1928 het gelei tot die skool se heropening in Januarie 1929 met W. Rademeyer as hoof.⁶⁰⁾ Die stigting van nog h skool het egter nie inspekteur G.J. de Vos se goedkeuring weggedra nie.⁶¹⁾

59) Transvaalse Onderwysdepartement (Onderwysmuseum), verw. D1/83/155: Rapport van inspeksie Wonderfontein, 17.3.1925 en 8.2.1927.

60) Transvaalse Onderwysdepartement (Onderwysmuseum), verw. D1/83/155: Rapport van inspeksie Wonderfontein/W.F. Schoon, 27.8.1929. Mnr. K. Kerling het op 18 Maart 1930 hoof van die Wonderfonteinskool geword.

61) Transvaalse Onderwysdepartement (Onderwysmuseum), Verslag vir die jaar geëindig 31.12.1935, p. 78.

In 1935 meld inspekteur De Vos in sy verslag dat daar tussen Welverdiend en Rooipoort oor 'n afstand van 14 myl (22,4 kilometer), twee skole bestaan. Die skool Wonderfontein, wat tussen dié twee skole lê, was dus nie regverdigbaar nie. Daarenteen was skole soos Buffelsdoorn, Elandsfontein nr. 289 en Japiesrus vyf tot nege myl (8 tot 14,4 kilometer) vanaf Fochville (waar reeds 'n skool geopen is) en kon leerlinge hulle onderrig daar ontvang.⁶²⁾

4.3 Onderwys op permanente grondslag, 1938-1948

Daar is, waarskynlik as uitvloeisel van inspekteur De Vos se ontevredenheid, begin met die sentralisasie van skole in die Gatsrand. Die voordeel van gesentraliseerde skole vir leerlinge was dat meer leerkragte by so 'n skool aangestel kon word, 'n verskeidenheid van vakke aangebied word en meer sosiaal-kulturele aktiwiteite georganiseer word.⁶³⁾

In 1938 moes die skool op Wonderfontein vir 'n tweede maal met Rooipoort 50 saamsmelt,⁶⁴⁾ terwyl die Losbergskool ook gesluit het en leerlinge na die skool op Fochville moes gaan.⁶⁵⁾ Rooipoort 50 was in daardie stadium 'n driemanskool met 150 leerlinge en W. Rademeyer as hoof. Daarenteen het Welverdiend Buffelsdoorn, Elandsfontein nr. 289 en Japiesrus se hoofde W. Louw, J.L. du Plessis, T.J. Kotze en P.F.G. Ellis, elk slegs een assistent gehad met leerlingtalle van onderskeidelik 55, 42, 30 en 54.⁶⁶⁾ Daar was in 1938 gesamentlik 51 leerlinge in die standerd 7- en 8-klas op Klipdrift. Die meeste leerlinge was blykbaar afkomstig

62) Transvaalse Onderwysdepartement (Onderwysmuseum), Verslag vir die jaar geëindig 31.12.1935, pp.78-80.

63) J.C. Coetzee, "Die geskiedenis van die Onderwys in Potchefstroom..." in A.J.H. van der Walt (red.), *Potchefstroom, 1838-1938*, pp.256-257.

64) Transvaalse Onderwysdepartement (Onderwysmuseum), verw. D1/83/150: Sekretaris TOD/Potchefstroom Skoolraad, 6.5.1938.

65) Losberg (TAB), verw. WHA 1666: Losberg Skoolkommissienotule, 1.7.1938. Volgens die notule van 6.1.1929 is die skool, Klein-Losberg, se naam verander na Losberg.

66) J.C. Coetzee, "Die geskiedenis van die Onderwys in Potchefstroom..." in A.J.H. van der Walt (red.), *Potchefstroom, 1838-1938*, pp.256-257.

van ander distrikte soos Vereeniging, Ventersdorp en Kliprivier en 'n minimale getal van Klipdrift. Die rede hiervoor is skynbaar die tekort aan kinders daar as gevolg van ouers wat tydens die depressiejare weggetrek het. Van 1930 af tot 1938 het ongeveer 200 leerlinge die standers op Klipdrift geslaag.⁶⁷⁾ Die skole Japiesrus, Buffelsdoorn en Kaalplaats het op 13 Februarie 1939 met Elandsfontein nr. 289 geamalgameer.⁶⁸⁾

Weens 'n toename in die getal kinders in die omgewing van die jong Blyvooruitzichtmyn is die Wonderfonteinskool op 1 Januarie 1939 weer heropen⁶⁹⁾ - vir 'n vierde maal! Goudmynbedrywighede het onderwys in veral die noordelike dele van Gatsrand op 'n permanente grondslag geplaas. 'n Toename in die getal kinders het daartoe gelei dat die Blyvooruitzichtskool in Januarie 1942 heropen is, terwyl Wonderfonteinskool in 1946 na die huidige Carletonville verskuif is.⁷⁰⁾ Afgesien van die goudmyne was Welverdienskool se groei van 1945 af hoofsaaklik te danke aan die uitbreiding van die spoorweë.⁷¹⁾

Teen 1948 was Welverdiend 'n viermanskool (hoof: S.P. Groenewald) met 136 leerlinge, Rooipoort 50 'n driemanskool (hoof: W. Watermeyer) met 80 leerlinge, Blyvooruitzicht 'n tweemanskool (hoof: F.J. de V. Hamman) met 339 leerlinge en Wonderfontein 'n sesmanskool (hoof: K.J. Kerling) met 127 leerlinge.⁷²⁾

67) J.C. Coetzee, *Pioniers van die skoolplaas, Klipdrift: Johan en Johanna Schutte, 1923-1938*, pp.16, 71.

68) Transvaalse Onderwysdepartement (Onderwysmuseum), verw. D3/75/139: Elandsfontein nr. 289 skooljoernaal 1935-1939, 13.2.1939.

69) Transvaalse Onderwysdepartement (Onderwysmuseum), verw. D1/83/148: G.J.J. du Preez/Sekretaris.TOD, 1.12.1938.

70) K.J. Kerling, "Laer Gedenkskool Danie Theron," p.56.

71) Anon., *Laerskool De Beer: Gedenkblad, 1880-1980, 100ste bestaansjaar*, p.7.

72) B.J.V. Naude (red.), *Gedenkuitgawe: Ontvangs van poskoets te Oberholzer, 9-11 Februarie 1952*, pp.17, 25, 39. Vergelyk ook K.J. Kerling, "Laergedenkskool Danie Theron", p.3.

DIE SKOOL ELANDSFONTEIN NR. 289 SE BUS IN
ONGEVEER 1930

Foto: K. du Preez (Fochville)

Die Klipdriftskool wat in 1943 herdoop is na Generaal Pienaar Skool=
plaas,⁷³⁾ Kalabasfontein en Elandsfontein nr. 289 het steeds in 1948
bestaan. Elandsfontein nr. 289 het later met die skool op Fochville geamal=
gameer.⁷⁴⁾

Die toename in leerlingtalle by sommige skole het nie beteken dat onder=
rigfasiliteite onmiddellik verbeter het nie. Die skoolgebou op Wonder=
fontein is reeds in 1925 en weer in 1943 beskou as treurig en geriewe
ontoereikend. Die kinders moes drinkwater uit die nabygeleë watervoor
(twee kilometer van die skool) met emmers aandra skool toe.⁷⁵⁾

Potchefstroom Skoolraad se gesondheidsverslag vir 1944 van Wonder=
fonteinskool het die skoolkommissie se jarelange klagtes oor die toe=
stand van skoolgeboue in die Gatsrand bevestig.⁷⁶⁾ Die sinkgeboue en
grondvloere was te warm in die somer en te koud in die winter. Daar
is ook gekla dat die kinders gebruik moes maak van die watervoor waar=
deur beeste daaglik gejaag is. Ouers het probeer help deur die grond=
vloere met tapyt te bedek.⁷⁷⁾

Die Toename in die leerlingtal van die Wonderfonteinskool het die behoefte
geskep vir meer klaskamers. In 1946 is die skool na twee tydelike
geboue op die plaas Twyfelvlakte (huidige Carletonville) verskuif.⁷⁸⁾

73) *Potchefstroom Herald and Western Gazette*, 20.10.1943, p. 4. Genl.
J.J. Pienaar was in 1943 die administrateur van Transvaal.

74) Carletonville (PU vir CHO), verw. 3: Bandopname K. du Preez,
6.11.1980. Kyk ook Anon., "Laerskool Kalabasfontein", p.3.

75) Transvaalse Onderwysdepartement (Onderwysmuseum), verw. D1/83/153:
Rapport van inspeksie Wonderfontein, 17.9.1943. Vergelyk ook
verw. D1/83/94: W.E. Groot/Skoolraad Ventersdorp, 23.3.1930.

76) Transvaalse Onderwysdepartement (Onderwysmuseum), verw. D1/83/148:
Rapport van geneeskundige skoolbesoek aan Wonderfontein, 26.1.1944.
Vergelyk ook *De Westelike Stem*, 19.8.1920, p. 5.

77) Transvaalse Onderwysdepartement (Onderwysmuseum), verw. D1/83/148:
Rapport van geneeskundige skoolbesoek aan Wonderfontein, 26.1.1944.
Vergelyk ook K.J. Kerling, "Laer Gedenkskool Danie Theron",
pp.1-2.

78) Transvaalse Onderwysdepartement (Onderwysmuseum), verw. D1/83/148:
F.J. Pretorius/Skoolraad Potchefstroom, 5.11.1945.

Die koste is deels deur die mynmaatskappye gedra. In 1947 is vyf klaskamers en twee kleedkamers bygevoeg.⁷⁹⁾

Leerlinge van die Blyvooruitsigskool, wat op 20 Januarie 1942 heropen is, moes tot 1947 in die ontspanningsaal van Blyvooruitsigmyyn onderrig ontvang. Die Transvaalse Provinsiale Raad en die Skoolraad van Potchefstroom het in 1947 toestemming verleen dat tydelike klaskamers op ses morg (5,17 hektaar) grond opgerig kan word. Die grond is geskenk deur die Blyvooruitsig General Mining Company.⁸⁰⁾ Hoewel dié skool op 25 April 1947 geopen is, was daar reeds planne om 'n permanente gebou op Carletonville op te rig vanweë die skool se uitbreiding.⁸¹⁾

Van die ander skole in die Gatsrand soos Elandsfontein nr. 289 en Rooipoort 50 het eers na amalgamasie aandag aan die uitbreiding en verbetering van skoolgeboue geskenk.⁸²⁾ Die Generaal Pienaar Skoolplaas het in Oktober 1943 'n koshuis van 28 000 pond geopen om in hulle behoeftes te voorsien. Op 24 Desember 1947 is die koshuis egter deur weerlig getref en vernietig.⁸³⁾ Hoë onkoste moes aangegaan word om die gebou te herstel.⁸⁴⁾

Die sentralisasieproses in die Gatsrand was ook in 'n ander opsig voordelig, naamlik dat gereelde busdienste as gevolg van 'n toename in leerlingtalle ingestel kon word. Die kinders wat van 1942 af die skool

79) Transvaalse Onderwysdepartement (Onderwysmuseum), verw. D1/83/150: Wonderfontein sluiting en verskuiwing, 26.7.1946. Vergelyk ook K.J. Kerling, "Laer Gedenkskool Danie Theron", p.4.

80) W. Hagan-Watson, "Down memory lane ...", pp.34, 46. Vergelyk ook B.J.V. Naude (red.), *Gedenkuitgawe: Ontvangs van poskoets te Oberholzer, 9-11 Februarie 1952*, p.17.

81) *Potchefstroom Herald and Western Gazette*, 27.6.1947, p.3.

82) Carletonville (PU vir CHO), verw. 3: Bandopname K. du Preez, 6.11.1986.

83) *Potchefstroom Herald and Western Gazette*, 20.10.1943, p.5.

84) *Potchefstroom Herald and Western Gazette*, 27.12.1947, p.5.

LEERLINGE EN OFFISIERS VAN ELANDSFONTEIN NR. 289
TYDENS 'N KADETSAAMTREK IN POTCHEFSTROOM, 1917

Foto: Dominee A. Brink (Fochville)

op Blyvooruitzicht bygewoon het, is vir 'n tyd lank met 'n mynambulans na die skool vervoer.⁸⁵⁾

4.4 Sosiaal-kulturele aktiwiteite

Voor ongeveer 1914 is min ten opsigte van georganiseerde sport en kultuuraktiwiteite op skoolvlak gedoen. Die beoefening daarvan het informeel geskied. Só byvoorbeeld is 'n speletjie soos aspaai (wegkruipertjie) gespeel terwyl klei-osse en tolle gewilde speelgoed was.⁸⁶⁾ Sover vasgestel kon word, was die eerste sportbyeenkoms 'n atletiekdag wat op 31 Mei 1914 deur die Rooipoortskool op Bank gehou is en waaraan verskeie skole deelgeneem het.⁸⁷⁾

Die skool op Elandsfontein nr. 289 was waarskynlik die enigste in die Gatsrand wat teen 1920 rugby as sportsoort onder leiding van G.S. Malherbe beoefen het. Dié skool en die skool wat later op Fochville geopen is, het gereeld teen mekaar gespeel.⁸⁸⁾ Wonderfonteinskool het eers van 1940 af, na 'n toename in leerlingtalle, begin met rugby en korfbal.⁸⁹⁾ Die skole wat in 1939 geamalgameer het, het ook begin om dié twee sportsoorte te beoefen. Tot ongeveer 1947 is daar nie formeel in hierdie sportsoorte meegeding nie.⁹⁰⁾

85) W. Hagan-Watson, "Down memory lane ...", p.33.

86) Carletonville (PU vir CHO), verw. 3: Bandopname J.M.F. Terburg, 30.9.1987. Vergelyk ook verw. 3: Bandopname K. du Preez, 6.11.1986.

87) Transvaalse Onderwysdepartement (Onderwysmuseum), verw. D3/83/176: Rooipoort 50 skooljoernaal, 1906-1932, 3.5.1914.

88) Transvaalse Onderwysdepartement (Onderwysmuseum), verw. D3/75/139: Elandsfontein nr. 289 skooljoernaal, 1906-1934.

89) Transvaalse Onderwysdepartement (Onderwysmuseum), verw. D3/83/155: Rapport van Wonderfonteinskool, K.J. Kerling/Potchefstroom Skoolraad, Desember 1939.

90) Carletonville (PU vir CHO), verw. 3: Bandopname K. du Preez, 6.11.1986.

Kadetkorpse is van ongeveer 1915 af by die meeste plaasskole op die been gebring. Dit het onder andere behels dat die seuns opgelei word om te kan skiet, militêre dissipline aan te leer en drillwerk te doen.⁹¹⁾ Die meeste skole in die gebied het dit slegs as deel van die weeklikse skoolprogram beoefen. Gebrekkige leerlingtalle het ook die skole verhinder om aan die junior en senior skietkompetisies vir kadetafdelings in Wes-Transvaal deel te neem.⁹²⁾

Soos reeds vermeld, was Elandsfontein nr. 289 vir baie jare een van die skole in die Gatsrand met die hoogste leerlingtal. Gevolglik kon die skool aan die junior skiet- sowel as die Bisley-skiëtkompetisie deelneem. Die enigste prestasies wat die skool in dié verband in hulle skooljoernaal vermeld, is die op 31 Januarie 1922, toe die tweede plekke in die junior sowel as die senior skietkompetisie behaal is, en leerlinge P. Davidtz en S. Schutte wat later dié jaar onderskeidelik tweede en derde plek behaal het in die Bisley-skiëtkompetisie.⁹³⁾

Ander aktiwiteite wat beoefen is namate die skole se getalle dit geregtig het, was skoolkonserter en uitstappies na Potchefstroom, Krugersdorp en Johannesburg. Al die kinders van h skool is gewoonlik by konserte betrek. Die ouers was gewoonlik die enigste gehoor en toegangsgeld is gevra om so die skool se fondse te verstewig.⁹⁴⁾ Na 1936 het die Elandsfonteinskool h Junior-Rooskruis en h spaarklub gestig.⁹⁵⁾

91) Carletonville (PU vir CHO) verw. 3: Bandopname K. du Preez, 6.11.1986. Vergelyk ook J.C. Coetzee, *Pioniers van die skoolplaas Klipdrift* ..., pp.78-79.

92) Transvaalse Onderwysdepartement (Onderwysmuseum), verw. D3/78/801: Welverdiend skooljoernaal, 1907-1924. Vergelyk ook K.J. Kerling, "Laer Gedenkskool Danie Theron", p.4.

93) Transvaalse Onderwysdepartement (Onderwysmuseum), verw. D3/75/139: Elandsfontein nr. 289 skooljoernaal, 1906-1934, 31.1.1922 en 4.9.1922.

94) Carletonville (PU vir CHO), verw. 3: Bandopname K. du Preez, 6.11.1986.

95) Transvaalse Onderwysdepartement (Onderwysmuseum), verw. D3/75/139: Elandsfontein skooljoernaal, 1935-1939, 9.4.1937. Dit is nie bekend in watter mate ander skole dié voorbeeld gevolg het nie.

4.5 Onderwys aan Swartmense⁹⁶⁾

Gedurende die veertigerjare van die negentiende eeu het sendelinge van die Londense Sendinggenootskap met hul werksaamhede in die latere ZAR begin. Die Hermannsburgse Sendinggenootskap het in 1857 met bearbeiding onder die Tswana in Wes-Transvaal begin. Die Berlynse Sending, Anglikaanse-en Rooms Katolieke-Kerk het ook tot die sendingveld toegetree.⁹⁷⁾

Die sendinggenootskappe was tot 1948 vir die grootste deel van die Swartmense se onderwysopleiding verantwoordelik.⁹⁸⁾ Soos reeds in hoofstuk drie vermeld, was daar sendingaktiwiteite op die buiteposte Losberg en Gatsrand (laasgenoemde buitepos se presiese ligging is onbekend). Daar is wel 'n skool op Losberg opgerig. Onderrigfasiliteite was egter nog meer ontoereikend as die onderwysopleiding van die Blanke.⁹⁹⁾

Hoewel die Britse administrasie na 1902 aandag begin skenk het aan Swart onderwys, was daar teen 1919 nog geen staatskool in die distrik Potchefstroom nie.¹⁰⁰⁾

96) Hierdie afdeling bevat slegs 'n kort oorsig van die onderwys van Swartmense aangesien daar meer op die onderwysontwikkeling van die Blanke gekonsentreer is.

97) B.F. Nel, *Naturelle opvoeding en onderwys*, pp. 82, 84. Vergelyk ook J.C. Coetzee, "Die geskiedenis van die Onderwys in Potchefstroom ..." in A.J.H. van der Walt (red.), *Potchefstroom, 1838-1938*, p.262.

98) Transvaalse Onderwysdepartement (Onderwysmuseum), Verslag vir die jaar geëindig Desember 1917, p.86. Vergelyk ook Verslag vir die jaar geëindig Desember 1947, p.215.

99) D.W. van der Merwe, "Die geskiedenis van die Berlynse Sendinggenootskap, 1860-1900", *Argiefjaarboek vir Suid-Afrikaanse geskiedenis*, 46(1), 1984, p.96.

100) J.C. Coetzee, "Die geskiedenis van die Onderwys in Potchefstroom ..." in A.J.H. van der Walt (red.), *Potchefstroom, 1838-1938*, pp.222, 262.

In 1920 was daar 22 sendingskole vir Swartes in die distrik Potchefstroom, maar volgens die name was geeneen van hulle in die Gatsrand nie.¹⁰¹⁾ Vanaf 1937 sou goudmynbedrywigheide in die Gatsrand spoedig dié situasie verander. In 1948 het die Anglikaanse Kerk toestemming van die Uitvoerende Raad verkry om 'n skool vir Swartkinders op Blyvooruitzicht op te rig.¹⁰²⁾ Eers na die vestiging van 'n lokasie in die vyftigerjare is van owerheidsweë se kant aandag aan Swart onderwys in die gebied geskenk.¹⁰³⁾

101) Transvaalse Onderwysdepartement (Onderwysmuseum), Report for the year ended December, 1920, pp.186-187.

102) Uitvoerende Raad van die Unie (SAB), verw. 2535 nr. 2676: Johannesburg Diocesan Trustees, 9.6.1948.

103) Carletonville (Munisipaliteit), verw. L1/29/20: Explanatory report on the layout of the proposed Native Location at Stinkhoutboom, 9.2.1956.

HOOFSTUK VYF

ONTWIKKELING OP POLITIEKE GEBIED

5.1 Die tydperk, 1838-1902

Die Gatsranders se deelname aan die staatkundige ontwikkeling van die Oorvaalse gebied voor 1902 is só nou verweef met die van Potchef= stroom en die res van die ZAR, dat dit nie altyd moontlik is om dié mense se deelname uit te sonder nie. Ontwikkeling kan teruggevoer word tot so ver as November 1838 toe die Trekkergemeenskap van Potgieter deur 'n Krygsraad regeer is. In oorleg met die Natalse Volksraad is 'n Adjunkraad in 1840 daargestel bestaande uit Volksraadlede wat in die distrikte Mooi- en Sandrivier gewoon het.¹⁾ F.G. Wolmarans wat hom in 1846 op die plaas Boschoek in die Gatsrand gevestig het, was in 1842 voorsitter van dié Raad.²⁾

Die anneksasie van Natal deur Brittanje in Julie 1842 het daartoe gelei dat die Adjunkraad die Republiek Natalia se onderhorigheid aan Brittanje verwerp het. 'n Volksraad is in 1844 tot stand gebring en Drie-entertig artikels is opgestel waarvolgens die Oorvaalse gebied regeer sou word.³⁾

In 1851 het die Volksraad 'n driemankommissie aangestel wat met Engelse amptenare oor die erkenning van die onafhanklikheid van die Trekkers noord van die Vaalrivier moes onderhandel. F.G. Wolmarans was lid

1) F.A.F. Wichmann, "Die wordingsgeskiedenis van die Zuid-Afrikaansche Republiek, 1838-1860", *Argiefjaarboek vir Suid-Afrikaanse geskiedenis* 4(2), 1941, p.37.

2) N. Dreyer, *Die rol van die Wolmarans-familie in kerk en staat ...*, pp.7, 20.

3) F.A.F. Wichmann, "Die wordingsgeskiedenis van die Zuid-Afrikaansche Republiek ...", *Argiefjaarboek vir Suid-Afrikaanse geskiedenis* 4(2), 1941, p.38.

van die kommissie.⁴⁾ Die onderhandelinge het op 17 Januarie 1852 uitloop op die ondertekening van die Sandrivier-konvensie waardeur Trekker-onafhanklikheid erken is. Uit Trekkergeleedere was F.G. Wolmarans en P.J.W. Schutte van Gatsrand mede-ondertekenaars van die konvensie.⁵⁾

Namate die gemeenskap uitgebrei het, was die Drie-en-dertig artikels van die Oorvaalse gebied nie meer toereikend nie. Die regering het gevolglik in 1855 besluit om 'n behoorlike grondwet op te stel. In Desember 1858 is 'n konsepgrondwet aanvaar waarvolgens die nuwe staat die naam Zuid-Afrikaansche Republiek (ZAR) sou dra.⁶⁾ In daardie stadium was P.J.W. Schutte, veldkornet G. Engelbrecht en F.G. en F.G.A. Wolmarans van Gatsrand reeds as volksraadlede verkies.⁷⁾ Alle Blanke manlike burgers bo die ouderdom van 21 jaar het in 'n vrye verkiesing volksraadlede vir 'n termyn van twee jaar gekies.⁸⁾ In 1860 is kommandant T.P. Pretorius van Gatsrand as lid van die Volksraad ingesweer.⁹⁾

As regeringshoof van die ZAR het M.W. Pretorius en die Volksraad nie al die burgers se volle samewerking gekry nie. Hulle ondervinding met die outokratiese optrede van die goeweneurs van die Kaapkolonie het gelei tot 'n oordrewe demokratiese ingesteldheid deur sommige.¹⁰⁾ Nadat M.W. Pretorius in Februarie 1860 ook die presidentskap van die Vrystaat aanvaar het, is J.H. Grobler as waarnemende president aangestel. As gevolg van hierdie gebeure het kommandant-generaal S. Schoeman

4) N. Dreyer, *Die rol van die Wolmarans-familie in kerk en staat*, p.55.

5) G.D. Scholtz, *Die ondertekening van die Sandrivier-konvensie herdenk, 1852-1952*, p.34.

6) W.J. Badenhorst, "Die geskiedenis van Potchefstroom" in A.J.H. van der Walt (red.), *Potchefstroom, 1838-1938*, pp.61, 68.

7) *Staats Courant der ZAR*, nr. 1, 25.9.1857, p.3.

8) J.S. du Plessis, "Die ontstaan en ontwikkeling van die amp van staatspresident in die Zuid-Afrikaansche Republiek, 1858-1902". *Argief jaarboek vir Suid-Afrikaanse geskiedenis* 18(1), 1955, p.123.

9) *Staats Courant der ZAR*, nr. 20, 10.8.1860, p.1.

10) J.S. du Plessis, "Die ontstaan en ontwikkeling van die amp van staatspresident in die Zuid-Afrikaansche Republiek, 1858-1902", *Argief jaarboek vir Suid-Afrikaanse geskiedenis* 18(1), 1955, p.130.

en sy ondersteuners op 'n vergadering te Potchefstroom in Oktober 1860 besluit dat hulle nie meer vertrouwe in die Volksraad het nie, dat Pretorius die president van die ZAR moes bly en Schoeman die waarnemende president moet wees.¹¹⁾

'n Tyd van verwarring het gevolg nadat Pretorius vir 'n langer tydperk as wat hy verlof gevra het, in die Vrystaat gebly het. In Januarie 1861 het Schoeman vergaderings gehou om die mense se gevoelens te toets oor Pretorius se besluit om langer in die Vrystaat te bly;

Op 'n volksvergadering te Potchefstroom is besluit om een jaar verlof aan Pretorius toe te ken, dat Schoeman intussen die betrekking moet vul en dat die Volksraad moet plek maak vir 'n nuwe. Hierdie besluite was egter onkonstitusioneel.¹²⁾

Daarenteen het kommandant Paul Kruger en sy ondersteuners in September 'n byeenkoms gehou waarop die land regeringloos verklaar is. Kruger het besluit om kennisgewings aan die veldkornette te stuur waarin die inwoners van 'n wyk versoek word om dit te onderteken as hulle verkies het dat die ou Volksraad bymekaar moes kom.¹³⁾ Veldkornet G. Engelbrecht van die Gatsrand het die inwoners op verskeie geleenthede laat byeenkom om dié saak te bespreek. Op 13 Januarie 1862 is 'n verklaring aan landdros J.C. Steyn van Potchefstroom uitgereik waarin die inwoners 'n mosie van wantroue in die Volksraad gestel het vanweë besluite wat teenstrydig was met die grondwet van die ZAR.¹⁴⁾ Alhoewel die besluite nie in

11) W.J. Badenhorst, "Die geskiedenis van Potchefstroom" in A.J.H. van der Walt (red.), *Potchefstroom, 1838-1938*, p.70.

12) W.J. Badenhorst, "Die geskiedenis van Potchefstroom" in A.J.H. van der Walt (red.), *Potchefstroom, 1838-1938*, p.71.

13) W.J. Badenhorst, "Die geskiedenis van Potchefstroom" in A.J.H. van der Walt (red.), *Potchefstroom, 1838-1938*, p.72.

14) Potchefstroom Landdros (TAB), verw. 2: G. Engelbrecht/Landdros, 13.1.1862.

die verklaring genoem is nie, kan aanvaar word dat van die inwoners nie gelukkig was met Grobler se aanstelling as waarnemende president nie. Schoeman as senior lid van die Volksraad moes volgens die grondwet die pos gevul het.¹⁵⁾ Dit verklaar dus ook dan die distrik Potchefstroom (Gatsrand ingesluit) se steun aan Schoeman.¹⁶⁾

Ten tyde van die veldkornette se vergaderings oor die Volksraadkwessie in die onderskeie wyke van elke distrik, het 'n kommissie van ses persone uit die kommando's van Potchefstroom, Marthinus Wesselstroom en Rustenburg die ontmoeting tussen Kruger en Schoeman in November 1861 in Pretoria bygewoon. Schoeman het voor die ontmoeting die onderskeie distrikte se veldkornette versoek om toe te sien dat die burgers gewapend in Pretoria opdaag.¹⁷⁾ Uit die wyk Gatsrand het 74 burgers aan die oproep gehoorgee terwyl 29 nie aan die versoek voldoen het nie.¹⁸⁾

Om die gespanne situasie in Pretoria op 'n vreedsame wyse op te los, is besluit om 'n nuwe Volksraad te kies en Schoeman te behou as waarnemende president tot die nuwe Volksraad in April 1862 vergader. Die nuutgekoose Volksraad het Schoeman op 17 April ontslaan vanweë pligsverzuim en sy poging om 'n rebellie te begin. W.C. Jansen van Rensburg is as waarnemende president verkies.¹⁹⁾ Die veldkornette van die verskillende wyke het gedurende die verkiesing as stemopnemers opgetree.²⁰⁾

15) J.S. du Plessis, "Die ontstaan en ontwikkeling van die amp van staatspresident in die Zuid-Afrikaansche Republiek, 1858-1902", *Argiefjaarboek vir Suid-Afrikaanse geskiedenis* 18(4), 1955, p.125.

16) D.W. Krüger (red.), *Geskiedenis van Suid-Afrika*, p.263.

17) W.J. Badenhorst, "Die geskiedenis van Potchefstroom" in A.J.H. van der Walt (red.), *Potchefstroom 1838-1938*, p.72.

18) Potchefstroom Landdros (TAB), verw. 2: G. Engelbrecht/Landdros, 9.12.1861.

19) W.J. Badenhorst, "Die geskiedenis an Potchefstroom" in A.J.H. van der Walt (red.), *Potchefstroom, 1838-1938*, p.72.

20) J.S. du Plessis, "Die ontstaan en ontwikkeling van die amp van staatspresident in die Zuid-Afrikaansche Republiek, 1859-1902", *Argiefjaarboek vir Suid-Afrikaanse geskiedenis* 18(4), 1955, p.125.

Schoeman het groot steun in die distrik Potchefstroom geniet, veral in die dorp. Van Rensburg is nie deur hulle as die nuwe waarnemende president erken nie. Hulle het hom selfs belet om die dorp te besoek. Schoeman se weiering om as waarnemende president af te tree, het die spanning teen Oktober 1862 tot 'n hoogtepunt gevoer.²¹⁾ Die wrywing tussen die volksleër (ontevredenes) en die staatsleër is eers in Januarie 1864 beëindig toe M.W. Pretorius ingegryp het. F.G. Wolmarans was een van die bemiddelaars tydens die onderhandelinge.²²⁾

M.W. Pretorius is in Mei 1864 as president van die ZAR herkies en die volgende inwoners van Gatsrand is tot Volksraadlede verkies: F.G.A. Wolmarans, J.J. Hoffman en T.F.J. Steyn.²³⁾ In 1865 het die Krygsraad van die ZAR teen persone opgetree wat hulle tydens die burgeroorlog aan die rebellie skuldig gemaak het.²⁴⁾ Ten spyte daarvan dat veldkornet G. Engelbrecht volgens hom nie die burgers van sy wyk aangesê het om in April 1862 gewapend na Pretoria te gaan nie,²⁵⁾ is hy skuldig bevind en met 333 pond beboet. Die bedrag kon hy nie onmiddellik betaal nie en sy plaas Hartbeesfontein in die wyk Vaalrivier het as sekuriteit gedien totdat hy betaal het.²⁶⁾

Pretorius is in 1872 deur T.F. Burgers opgevolg. Burgers se gewildheid het mettertyd afgeneem vanweë aangeleenthede soos sy Onderwyswet van 1874 en probleme wat hy ondervind het om die oorlog teen Sekhukhune te hanteer. Volksraadlid Hoffman, kommandant T.P. Pretorius en 114

21) W.J. Badenhorst, "Die geskiedenis van Potchefstroom" in A.J.H. van der Walt (red.), *Potchefstroom, 1838-1938*, pp.73-74.

22) N. Dreyer, *Die rol van die Wolmarans-familie in kerk en staat ...*, p. 145.

23) Potchefstroom Landdros (TAB), verw. 3: J.J. Hoffman/Landdros, Mei 1864. Vergelyk ook *Staats Courant der ZAR* nr. 165, 4.9.1866, p.3.

24) Potchefstroom Landdros (TAB), verw. 3: H.T.F. Muller (Balju)/Landdros, 24.11.1865.

25) Potchefstroom Landdros (TAB), verw. 3: G. Engelbrecht/Landdros, 15.12.1865.

26) Potchefstroom Landdros (TAB), verw. 3: H.T.F. Muller (Balju)/Landdros, 24.11.1865.

burgers uit die Gatsrand het nietemin in 1876 hulle vertroue in Burgers herbevestig en hom versoek om vir die volgende verkiesing te staan.²⁷⁾

Britse anneksasie van die ZAR op 12 April 1877 het president Burgers se termyn egter beëindig en gebeure op politieke gebied vanaf die anneksasiedatum tot 3 Augustus 1881 het net om een doelstelling gewentel, naamlik om hulle verlore onafhanklikheid te herwin.²⁸⁾ Terwyl die meeste burgers aanvanklik nie die gevolge van die anneksasie van die ZAR deur sir Theophilus Shepstone besef het nie,²⁹⁾ was daar enkele persone wat hulle daadwerklik verset het, en wel reeds voor anneksasie toe dit bekend geword het dat sir Theophilus Shepstone Pretoria besoek het. F.G.A. Wolmarans van Welverdiend in die Gatsrand (bekend as Frikkie Stompoor)³⁰⁾ het al op 6 Februarie 1877 met ongeveer 300 man te perd na die regeringskantore in Pretoria gegaan om Shepstone en die Engelse daar te verdryf.³¹⁾ Daar is toe reeds gevrees dat Shepstone moontlik die ZAR sou annekseer. President Burgers het hulle egter die versekering gegee dat Shepstone 'n goedgesinde kommissaris was wat gekom het om op 'n vriendskaplike wyse te onderhandel, waarop hulle huiswaarts gekeer het.³²⁾

Na die anneksasie het 'n deputasie op 9 Mei 1877 na Europa vertrek om met Brittanje te onderhandel oor die herstel van die ZAR se onafhanklikheid. Hulle kon egter nie daarin slaag nie. Die deputasie se verslag is op 28 Januarie 1878 op Naauwpoort (wyk Boven-Mooirivier) voorgelees en die volksvergadering het soos die burgers in Pretoria besluit

27) P.A.C. Wieringa, *De oudste Boeren republieken in Zuid-Afrika: Graaff-Reinet en Zwellingdam van 1775 tot 1806*, pp.111-112.

28) F.A. van Jaarsveld, *Die ontwaking van die Afrikaanse nasionale bewustheid, 1868-1881*, p. 121.

29) M.C. van Zyl, *Die protesbeweging van die Transvaalse Afrikaners, 1877-1880*, p.16.

30) Wolmarans het op die plaas Welverdiend in wyk Boven-Mooirivier gewoon maar ook die plaas Stompoorfontein in die Gatsrandwyk besit - vandaar sy bynaam.

31) *De Volkstem*, 11.3.1879, p.3.

32) F.A. van Jaarsveld (red.), *Die Eerste Vryheidsoorlog, 1880-1881*, p.7.

om 'n kommissie van 15 lede te benoem. Hierdie kommissie het saam met die kommissie van Pretoria oor die deputasie se verslag besluit.³³⁾ Persone woonagtig in die Gatsrand wat in die Potchefstroomse kommissie gedien het, was H. Wolvaardt en F.G.A. Wolmarans.³⁴⁾

Die eerste taak van die kommissie (later bekend as Volkskomitee) was om in April 1878 'n volkstemming te hou en die publiek 'n versoekskrif te laat onderteken om te bewys dat die meerderheid teen anneksasie was. 'n Vergadering om onder meer dié saak te bespreek, is op 12 Maart 1878 op die plaas Doornfontein in die Gatsrand gehou.³⁵⁾ Vergaderings is deur 'n proklamasie van Shepstone verbied maar selfs landdros Goetz van Potchefstroom se vermaning aan die eienaar van die plaas Doornfontein, W. Kock, kon dié volksvergadering nie keer nie.³⁶⁾

Op Doornfontein is besluit om 'n tweede deputasie na Londen te stuur met 'n versoekskrif onderteken deur 6 591 stemgeregtigde burgers, om so die Republiek se onafhanklikheid op 'n vreedsame wyse terug te kry. Die deputasie (dr. E. Bok, S.J.P. Kruger en P. Joubert) het egter op 24 Oktober met onverrigter sake na die ZAR teruggekeer.³⁷⁾

Daar is besluit dat die deputasie op 10 en 11 Januarie 1879 op die plaas Wonderfontein verslag sou doen. Ongeveer 1 500 burgers van oral

33) F.A. van Jaarsveld (red.), *Die Eerste Vryheidsoorlog, 1880-1881*, p.7.

34) M.C. van Zyl, *Die protesbeweging van die Transvaalse Afrikaners, 1877-1880*, p. 38.

35) F.A. van Jaarsveld (red.), *Die Eerste Vryheidsoorlog, 1880-1881*, p.21.

36) M.C. van Zyl, *Die protesbeweging van die Transvaalse Afrikaners, 1877-1880*, p. 38.

37) F.A. van Jaarsveld (red.), *Die Eerste Vryheidsoorlog, 1880-1881*, pp.32-34.

38) M.C. van Zyl, *Die protesbeweging van die Transvaalse Afrikaners, 1877-1880*, p.95.

oor het die modderige paaie na twee dae se swaar reëns na Wonderfontein aangedurf.³⁸⁾ Die ontvangs van Kruger, Joubert en Bok was blykbaar skouspelagtig. 'n Aantal ruiters, gevolg deur 34 rytuie en 544 ruiters, het dié deputasie na die plek van samekoms begelei. Daarna is die volksvergadering toegesprek.³⁹⁾ Op 11 Januarie het die deputasie op die regeringsuitspanning op Rietvlei⁴⁰⁾ (plaas van J. Prinsloo) aan die Volkskomitee verslag gedoen.⁴¹⁾ Saam het hulle besluit om 'n deputasie na die Britse hoë kommissaris sir Bartle Frere in Natal te stuur om die onafhanklikheidstrewe met hom te bespreek.⁴²⁾ Dit het egter ook misluk.⁴³⁾

Vanaf Maart 1897 is vergaderings deur die Volkskomitee gehou om die herstel van die ZAR te bespreek. 'n Seweman-kommissie het op 7 Junie op Stompoorfontein vergader met F.G.A. Wolmarans as die sekretaris. Gerugte dat die voorsitter van die Volkskomitee, M.W. Pretorius, ingesweer is as Britse burger, is deur die kommissie behandel. S.J.P. Kruger se verslag oor die aangeleentheid het die lede gerus gestel en die vergadering is verdaag.⁴⁴⁾

Die koms van sir Garnet Wolseley as nuwe goewerneur en hoë kommissaris van die ZAR in September 1879 en sy poging om die verset van die burgers te onderdruk, het gemoedere weer laat opvlam. Dit het aanleiding gegee tot die beplanning van 'n tweede volksvergadering op Wonderfontein.⁴⁵⁾

39) *De Volkstem* 18.1.1879, bylae: Verslag van de Vergadering op Wonderfontein. Daar is blykbaar besluit dat die volksvergadering op Wonderfontein bymekaar moes kom aangesien dit "een gezonde paardenplaats" was en perdesiekte op daardie stadium oral 'n probleem was. Kyk H.C. Bredell en P. Grobler (reds.), *Gedenkskrifte van Paul Kruger*, p.71.

40) Die plaas Rietvlei (Rietvley), is in 1859 aan J.G. Schoonbee toegeken op voorwaarde dat hy 'n publieke uitspanning toelaat. In 1871 is dit as deel van die poskoetsroete in gebruik geneem. Die plaas Wonderfontein grens aan die oostelike sy van Rietvlei. Kyk Potchefstroom Landdros (TAB), verw. 3: Uitvoerende Raad/J.G. Schoonbee, 23.9.1859. Vergelyk ook *Staats Courant der ZAR* nr. 366, 21.2.1871, p.203.

41) P. Joubert (TAB), verw. 25 nr. A14: Verslag van die tweede deputasie op Wonderfontein, 10-11.1.1879.

42) P.J. Joubert (TAB), verw. 25 nr. A14: Verslag van die tweede deputasie op Wonderfontein, 10-11.1.1879.

43) F.A. van Jaarsveld (red.), *Die Eerste Vryheidsoorlog, 1880-1881*, p.37.

44) F.A. van Jaarsveld (red.), *Die Eerste Vryheidsoorlog, 1880-1881*, p.62.

45) M.C. van Zyl, *Die protesbeweging van die Transvaalse Afrikaners, 1877-1880*, p.127.

In die tagtigerjare is goud in die Witwatersrand ontdek. Baie immigrante het hulle in die Republiek kom vestig en gelyke seggenskap in die regering probeer verkry. Dit was onder die burgers bekend dat Joubert 'n liberaler siening teenoor die immigrante openbaar het en ook verskil het van Kruger ten opsigte van die konsessiebeleid en die aanstelling van Hollanders as hoofamptenare van die land se administrasie.⁵¹⁾ Die immigrante het Joubert gevolglik in die 1893-verkiesing gesteun. Die burgers van die ZAR, insluitend die Gatsranders, het Kruger egter in die verkiesing as president herkies en vir Joubert as kommandant-generaal verkies.⁵²⁾

Die instelling van 'n Tweede Volksraad vir die Uitlanders (reeds in 1890) het daartoe gelei dat die ou Volksraad van toe af bekend gestaan het as die Eerste Volksraad. F.R.P. Schutte van Buffelsdoorn is in 1898 as lid van die Eerste Volksraad ingesweer. Sy dienstydpark was egter van korte duur vanweë Britse oorname van die ZAR gedurende die Tweede Vryheidsoorlog (1899-1902).⁵³⁾

5.2 Tydperk 1902-1948

Generaals L. Botha, J.H. De la Rey, C.F. Beyers, J.C. Smuts en oud-senator A.D.W. Wolmarans, het na die Vrede van Vereeniging in 1902 die leiding geneem in die politieke heropbou van die Afrikaner in Transvaal. In 1905 is die eerste na-oorlogse Afrikanerparty genaam "Het Volk" gestig.⁵⁴⁾ In 1906 het die Gatsrand 'n "Het Volk"-tak gekry met G.P. Brits (latere volksraadlid) as een van die stigterslede.⁵⁵⁾

51) J.S. du Plessis, "Die Suid-Afrikaanse Republiek" in C.F.J. Muller (red.), *500 jaar Suid-Afrikaanse geskiedenis*, pp.254, 259.

52) Potchefstroom Landdros (TAB), verw. 20: J.T. Martins/Landdros, Mei 1893.

53) Staatsekretaris (TAB), verw. R4257: F.R.P. Schutte/Staatsekretaris, 24.1.1900. Vergelyk ook Carletonville versameling (PU vir CHO), verw. 3: Onderhoud C. en T. Schutte, 27.10.1986.

54) F.V. van Engelenburg, *Generaal Louis Botha*, p.312.

55) *Dagbreek en Sondagnuus*, 19.7.1937, p.3.

KOMMANDANT T.F.J. DREYER

Foto: T.F. Dreyer Jr. (Parys)

In 1906 het Brittanje verantwoordelike regering aan Transvaal toegeken. Die voormalige Republiek is in kiesafdelings ingedeel en Gatsrand het onder Losberg geval. 'n Algemene verkiesing is vir Februarie 1907 uitgeskryf.⁵⁶⁾ Met die oog op die 1907-verkiesing het kommandant Theunie Dreyer 20 rekwisisies met ongeveer 600 handtekeninge van die inwoners van die Gatsrand- en Vaalrivierwyk ontvang waarin hy gevra is om hom verkiesbaar te stel.⁵⁷⁾ Dreyer se gewildheid, blykbaar weens sy aandeel (as kommandant) in die Tweede Vryheidsoorlog, het daartoe gelei dat hy onbestrede as "Het Volk"-kandidaat vir die kiesafdeling Losberg verkies is.⁵⁸⁾

Tydens die eerste Uniale verkiesing in 1910 het die "Het Volk" Party (Transvaal) en Suid-Afrikaanse party (Kaap) sowel as die Oranje-Unie (Vrystaat) 'n bondgenootskap gevorm - bekend as die Verbonde Party. Dreyer is weer eens onbestrede verkies. Sy partyleier, Louis Botha, was egter nie so gelukkig nie en moes sy setel in Pretoria-Wes aan die Unionis, sir Percy Fitzpatrick, afstaan.⁵⁹⁾ Dreyer het met die toestemming van die kiesers die Losberg-setel op 4 Oktober die jaar aan Botha afgestaan.⁶⁰⁾ Dit is dus duidelik dat Losberg in daardie stadium 'n baie veilige vesting vir Botha se party (vanaf November 1911 bekend as die Suid-Afrikaanse Party of kortweg SAP)⁶¹⁾ was.

56) A. Mawby, *The political behaviour of the British population of the Transvaal, 1902-1907*, p.60.

57) Carletonville (PU vir CHO), verw. 4: Rekwisisies uit Gatsrand- en Vaalrivierwyk/T.F.J. Dreyer, Januarie 1907. Wyke Vaalrivier en Gatsrand was een kiesafdeling. Dit sluit nie die plase Oberholzer en Welverdiend in wat aanvanklik in die Ventersdorp-kiesafdeling geval het nie.

58) Carletonville (PU vir CHO), verw. 3: Onderhoud T.F. Dreyer, 6.5.1987. Kommandant Dreyer se aandeel in die Tweede Vryheidsoorlog word in hoofstuk 6 bespreek.

59) B.M. Schoeman, *Parlementêre verkiesings in Suid-Afrika, 1910-1976*, p. 27.

60) Carletonville (PU vir CHO), verw. 3: Onderhoud T.F. Dreyer, 6.5.1987. Vergelyk ook *Parlementêre register, 1910-1961*, p. 84.

61) B.J. Liebenberg, "Die Unie van Suid-Afrika tot die Statuut van Westminster, 1910-1931" in C.F.J. Muller (red), *500 jaar Suid-Afrikaanse geskiedenis*, pp.347-349.

GENERAAL LOUIS BOTHA
Foto: Potchefstroom Museum

VOLKSVERGADERING OP BANKSTASIE, 1914
Foto: Brandwag, 1914

Generaal Hertzog was ontevrede met Botha se konsiliasiebeleid en stig die Nasionale Party (NP) in Januarie 1914. Heelwat mense in die Losberg-kiesafdeling het hom hierin ondersteun.⁶²⁾ Die uitbreek van die Eerste Wêreldoorlog in Augustus 1914 en die Unie se besluit om Brittanje te steun, het wye reaksie in Suid-Afrika uitgelok. Sommige was ontevrede met Botha se besluit om Suidwes-Afrika vir Brittanje te verower. Hierdie ontevredenheid het aanleiding gegee tot generaal Botha se besluit om 'n toespraak oor die aangeleentheid in sy kiesafdeling te hou. Op 28 September 1914 het hy ongeveer 5 000 belangstellendes op Bankstasie toegesprek. Onder die belangstellendes was burgers van verskeie distrikte se skietverenigings en enkele politici.⁶³⁾

Botha het in sy toespraak die mense daarop gewys dat die Unie as deel van die Britse Ryk nie neutraal in die stryd kon staan nie. Hy het vervolgens gevra wie die voorstel steun, naamlik dat die Unie van die hawens in Suidwes-Afrika teen die Duitsers moet beskerm. Die mense was verdeeld en die geleentheid het ontaard in 'n bakleiery tussen die Botha- en Hertzog-ondersteuners.⁶⁴⁾ G.P. Brits, 'n vurige Hertzog-ondersteuner van Gatsrand, was ook in die bakleiery betrokke.⁶⁵⁾ Die Hertzogiete in die kiesafdeling Losberg het na die voorval op Bank onder leiding van Brits en J.B. Wolmarans 'n NP-tak gestig.⁶⁶⁾ Die presiese stigtingsdatum is egter onbekend.

62) Carletonville (PU vir CHO), verw. 3: Onderhoud T.F. Dreyer, 6.5.1987.

63) Goewerneur-Generaal (SAB), verw. 599, nr. 9/59/20: Prime Ministers address to his constituents in Losberg division at Bank station, 28.9.1914. Vergelyk ook *Rand Daily Mail*, 29.9.1914, p.1.

64) *Rand Daily Mail*, 29.9.1914, p.1. Vergelyk ook *Potchefstroom Herald and Western Gazette*, 18.8.1914, p.2..

65) *Die Vaderland*, 10.7.1959, p.9.

66) *Dagbreek en Sondagnuus*, 19.7.1937, p.3. Vergelyk ook Carletonville (PU vir CHO), verw. 3: Onderhoud T.F. Dreyer, 6.5.1987.

Met die oog op die verkiesing van Oktober 1915 het 'n nominasiehof vir die kiesafdeling Losberg op Welverdiend gesit. Kommandant Dreyer het Botha (SAP) voorgestel en P.J. Schutte vir advokaat A.S. van Hees (NP).⁶⁷⁾ In hierdie stadium was die partytakke reeds goed voorberei vir die verkiesing. Die jong NP-tak het minder tyd vir voorbereiding gehad as die SAP-takke op Welverdiend (met M.J. Wolmarans as voorsitter) en Losberg (ook bekend as die Rondavel-tak met H.M. du Preez as voorsitter).⁶⁸⁾

Die verkiesing van 1915 was die eerste in die geskiedenis van Gatsrand waar 'n opposisieparty ook deelgeneem het. Beide partye se kandidate het voor die verkiesing vergaderings toegesprek. Van Hees se vergadering op Bankstasie is egter deur SAP-ondersteuners ontwrig. Hulle het ook 'n mosie van wantroue in hom gestel.⁶⁹⁾

Vanweë die kiesafdeling se uitgestrektheid is voorsiening gemaak vir agt stemlokale, naamlik Kaalplaats, Welverdiend, Rooipoort, Elandsfontein nr. 289 en die polisieposte op Kraalkop en Frederikstad (laasgenoemde is geleë net buite die Gatsrandwyk se westelike grens), asook twee plase in die Vaalrivierwyk.⁷⁰⁾ Botha se oorwinning van 1451 stemme teenoor 780 oor van Hees⁷¹⁾ het getoon dat die meerderheid plaaslike kiesers steeds vertroue in hom gehad het.

Na Botha se onverwagse dood op 27 Augustus 1919 is kommandant Dreyer, wat tot op daardie tydstip in die skadu van Botha gewerk het, gevra om hom as SAP-kandidaat verkiesbaar te stel vir die algemene verkiesing van Maart 1920.⁷²⁾ Generaal Smuts, die nuwe eerste minister, het nie Botha

67) *De Westelike Stem*, 30.8.1915, p.3.

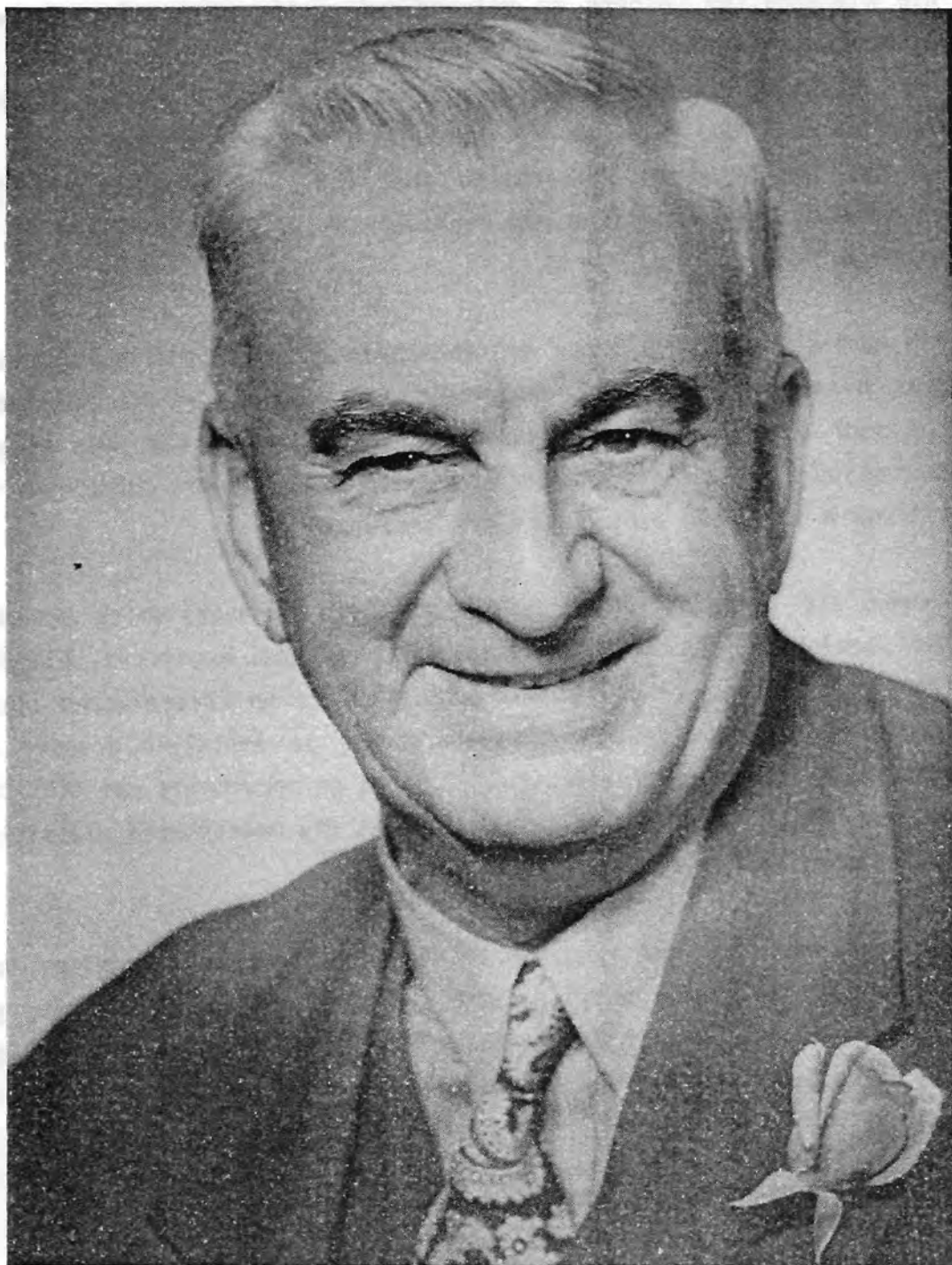
68) *De Westelike Stem*, 2.9.1915, p.5.

69) *De Westelike Stem*, 7.10.1915, p.5.

70) *De Westelike Stem*, 26.8.1915, p.4.

71) B.M. Schoeman, *Parlementêre verkiesings in Suid-Afrika, 1910-1976*, p.58.

72) *De Westelike Stem*, 1.1.1920, p.5.

G.P. BRITS

Foto: W.J.A. Wessels (Fochville)

se persoonlike aansien gehad nie. Hy moes egter leiding gee aan 'n party waarvan die steun afgeneem het as gevolg van die Unie se deelname aan die Eerste Wêreldoorlog.⁷³⁾ Die SAP het tog die Losberg-kiesafdeling met 'n meerderheid van 424 stemme gewen. Dreyer het 1 292 stemme op hom verenig teenoor J.J. Pienaar (NP) se 868.⁷⁴⁾ Alhoewel die NP se steun in Losberg in hierdie verkiesing toegeneem het, blyk dit dat Losberg in daardie stadium nog 'n veilige setel vir die SAP was.

Smuts het reeds na sy terugkeer uit Europa vereniging van die twee partye voorgestel, maar dit het nie 'n werklikheid geword nie. Daar was burgers - onder andere P.J. Schutte in die Losberg-kiesafdeling - wat ook na eenheid gestrewe het. Deur middel van 'n koerant in Potchefstroom het Schutte 'n beroep op die SAP en NP gedoen om toenadering te soek.⁷⁵⁾

Tog het die meeste NP-ondersteuners nie op Smuts se versoek ag geslaan nie, veral nie nadat Smuts besluit het om die Unioniste te nader om by die SAP aan te sluit nie. Om die nuutgevonde eenheid te toets, het Smuts besluit om 'n verkiesing in Februarie 1921 te hou. Die SAP het die setel op Losberg behou maar steun vir dié party het verder gedaal. Dreyer het met slegs 315 stemme (1 239 teenoor 924) teen J.B. Wolmarans van die NP gewen.⁷⁶⁾

Die tydperk na die 1921-verkiesing het groot verwarring by die kiesers van Losberg geskep. Generaal Smuts se onvermoë om die na-oorlogse ekonomiese probleme op te los en sy hantering van die 1922-Staking aan die Rand het SAP-ondersteuners na die NP laat oorloop. Daarenteen

73) B.J. Liebenberg, "Die Unie van Suid-Afrika ..." in C.F.J. Muller (red.), *500 jaar Suid-Afrikaanse geskiedenis*, p. 358.

74) B.M. Schoeman, *Parlementêre verkiesings in Suid-Afrika, 1910-1976*, p.87.

75) *De Westelike Stem*, 25.3.1920, p.5. Kyk ook B.J. Liebenberg, "Die Unie van Suid-Afrika ..." in C.F.J. Muller (red.), *500 jaar Suid-Afrikaanse geskiedenis*, p.358.

76) B.M. Schoeman, *Parlementêre verkiesings in Suid-Afrika, 1910-1976*, p.116.

J.B. WOLMARANS

Foto: J.M.F. Terburg (Florida)

het generaal Hertzog (NP) se verkiesingsooreenkoms (Pakt) met kolonel F.H.P. Creswell (Arbeidsparty) in 1923 (met die oog op samewerking in die 1924-verkiesing) van die NP-ondersteuners in die kiesafdeling Losberg afgeskrik.⁷⁷⁾

J.B. Wolmarans (NP-kandidaat vir Losberg) het Hertzog se verkiesings-ooreenkoms bestempel as betreurenswaardig. Hy het tydens verkiesings-vergaderings in die omgewing sy misnoë duidelik laat blyk deur te sê dat die beginsels van die NP verkwansel is en die verkiesingsooreenkoms sou lei tot 'n rooivlagregering en sosialistiese wetgewing. Sy daarop-volgende bedanking as lid van die NP het groot opspraak verwek en elf NP-ondersteuners het onmiddellik sy voorbeeld gevolg.⁷⁸⁾

G.P. Brits, medestigter van die NP-tak Losberg, het egter by die NP gebly en is as kandidaat vir die 1924-verkiesing genomineer. Brits was bewus daarvan dat baie kiesers ontevrede was met die NP se optrede. Hy het Hertzog gevra dat die NP-leier in Transvaal, Tielman Roos, 'n verkiesingstoespraak op Losberg moes hou. Hertzog het Brits blykbaar meegedeel dat Roos nie tyd het om in 'n verlore kiesafdeling te praat nie.⁷⁹⁾ Die 1924-verkiesing het Hertzog egter verkeerd bewys deurdát Brits naelskraap met 56 stemme (1 206 teenoor 1 150) die oorwinning oor T.F.J. Dreyer (SAP) behaal het.⁸⁰⁾ Vir Brits was dit 'n persoonlike triomf na 'n moeilike verkiesingsveldtog en baie teenkanting.⁸¹⁾

Hertzog was verras met die NP se oorwinning in Losberg. Hy het moontlik nog sy negatiewe skrywe aan Brits voor die verkiesing onthou toe hy met die oog op die 1929-verkiesing die kiesafdeling Losberg op 15 Mei

77) *De Westelike Stem*, 9.4.1924, p.2.

78) *De Westelike Stem*, 10.6.1924, p.8. Vergelyk ook Carletonville (PU vir CHO), verw. 3: Bandopname J.M.F. Terburg, 30.9.1987.

79) *Die Vaderland*, 10.9.1959, p.9.

80) B.M. Schoeman, *Parlementêre verkiesings in Suid-Afrika, 1910-1976*, p.136.

81) *Dagbreek en Sondagnuus*, 19.7.1937, p.3.

1929 besoek het. Hertzog het 'n vergadering van nagenoeg 3 000 mense op Fochville toegesprek. Van die kiesafdeling se SAP-ondersteuners het ook opgedaag en die NP-voorsitter, L. Blignaut, gevra of hulle ook 'n voorsitter kon aanwys om namens hulle die leiding op die vergadering te neem. Dit is egter geweier en die vergadering het in 'n vuisslanery ontaard. Hertzog het nadat die orde herstel is en van die SAP-ondersteuners vertrek het, die vergadering toegesprek.⁸²⁾

J.B. Wolmarans het hom egter nie met die NP versoen nie en die nominasie as SAP-kandidaat vir die 1929 verkiesing aanvaar. Die twee eertydse politieke bondgenote, Brits en Wolmarans, het mekaar die stryd aangesê. Brits het naelskraap met 38 stemme (1 156 teenoor 1 118) gewen.⁸³⁾

Mense soos J.B. Wolmarans, P.J. Vermaas, A.C. Oosthuizen, P.J. Schutte en F.R.P. Schutte het egter steeds vereniging tussen die NP en SAP nagestreef. In toesprake in die omgewing en in briewe aan 'n plaaslike koerant is dié gedagte bepleit.⁸⁴⁾

Die depressie in die vroeë dertigerjare en flaters van generaal Hertzog soos onder meer die weiering om van die goudstandaard af te stap, het 'n invloed op die politiek gehad en die verenigingsproses tussen die NP en SAP is verhaas. 'n Koalisie is op 15 Februarie 1933 gesluit en die Verenigde Party (VP) het tot stand gekom. Brits is in die Losberg-kiesafdeling onbestrede verkies.⁸⁵⁾

Die NP-leier van Kaapland, dr. D.F. Malan, was nie ten gunste van dié vereniging nie en hy en sy volgelinge het hulle beywer om die NP suiwer te hou. Tydens die 1938-verkiesing is drie kandidate (VP, NP en 'n Onafhanklike) vir die Losberg-kiesafdeling benoem. Heelwat Engelsspre-

82) *Potchefstroom Herald and Western Gazette*, 17.5.1929, p.5.

83) B.M. Schoeman, *Parlementêre verkiesings in Suid-Afrika, 1910-1976*, p.165.

84) *De Westelike Stem*, 17.5.1929, p.2. en 1.7.1930, p.3.

85) B.M. Schoeman, *Parlementêre verkiesings in Suid-Afrika, 1910-1976*, p.185.

kendes wat hulle na die opening van die Blyvooruitsichtmyn (1937) in die omgewing gevestig het, het die VP gesteun soos blyk uit die uitslag van die verkiesing. G.P. Brits (VP) het met 'n meerderheid van 1 351 stemme (2 787 teenoor 1 436) 'n wegholoorwinning oor J.I.F. Brits (NP) behaal, terwyl J.J. le Grange (Onafhanklik) slegs 314 stemme op hom verenig het en dus nie 'n faktor was nie.⁸⁶⁾

Die Ossewa-Brandwag (OB) wat in 1939 as 'n uitvloeisel van die eeufeesviering van die Groot Trek in 1938 as kultuurorganisasie gestig is, het op die politieke toneel verskyn met baie Nasionaliste as ondersteuners. Ook in die Losberg-kiesafdeling het mense by die OB aangesluit. Weens Smuts se verbod op die organisasie en Malan se distansiering daarvan (in 1941) het van die OB-ondersteuners besluit om ondergronds met hulle bedrywighede voort te gaan deur by die Stormjaers ('n afdeling van die OB wat op die militêre lees geskoei was) aan te sluit.⁸⁷⁾ Die hoof van Wonderfonteinskool, K.J. Kerling, het 'n leidende rol in dié beweging se bedrywighede gespeel. Buiten enkele voorvalle van sabotasie in die Gatsrand (soos die knip van telefoon=drade en steel van petrol) was ondersteuners van die OB bedrywiger op ander plekke soos byvoorbeeld Vryburg. Om aktief mee te doen aan die organisasie moes Kerling en 'n paar ander van Gatsrand elke Saterdag na Vryburg gaan aangesien die OB nie 'n tak in nabye omgewing gehad het nie.⁸⁸⁾

Die Unie se deelname aan die Tweede Wêreldoorlog (1939-1945) het ook verdeeldheid in die kiesafdeling Losberg tot gevolg gehad. 'n Eertydse minister van Verdediging, O. Pirow, het die kiesafdeling op 3 November 1939 besoek om die Unie se toetrede tot die oorlog op Fochville te

86) W. Hagan-Watson, "Down memory lane ...", p.43. Kyk ook B.M. Schoeman, *Parlementêre verkiesings in Suid-Afrika, 1910-1976*, p.226.

87) Ossewa-Brandwagargief (PU vir CHO), verw. 94: W. McLouglin/K.J. Kerling, 18.8.1944. Vergelyk ook L.M. Fourie, *Die Ossewa-Brandwag en Afrikanereenheid, 1938-1942* (D.Litt-proefskrif, 1987), pp.7, 33.

88) Ossewa-Brandwagargief (PU vir CHO), verw. 94: Bandopname - transkripsie K.J. Kerling, 2.5.1974. Die OB was teen die einde van die Tweede Wêreldoorlog as 'n organisasie (1945) gebreek.

verdedig. G.P. Brits wat ook die vergadering toegesprek het, het hom geskaar by diegene wat teen Smuts se deelname aan die oorlog gekant was⁸⁹⁾ en het hom gevolglik nie vir die 1943-verkiesing beskikbaar gestel nie.⁹⁰⁾

J.B. Wolmarans is as kandidaat vir die VP genomineer, terwyl J.P. Barnard die Herenigde Nasionale Party (HNP), wat in 1940 gestig is, verteenwoordig het. Die uitslag was ten gunste van Wolmarans met 'n meerderheid van 949 stemme (3 186 teenoor 2 437)⁹¹⁾ en die Losberg-kiesafdeling het daarmee te kenne gegee dat Smuts weer 'n kans gegun moes word.

Anders as sy voorgangers was Wolmarans 'n man wat maklik sy standpunte tydens Volksraadvergaderings gestel het. In April 1944 het hy tydens die debat rakende die voortsetting van die Unie se deelname aan die oorlog gesê dat die Unie geld op oorlogsuitgawes moes spandeer en nie moes onttrek nie.⁹²⁾ Hy het ook Malan by geleentheid aangeval oor die taalkwessie en gemeen dat haat tussen Afrikaner en Engelsman nie sal lei tot vooruitgang van die Unie nie. Daar sou ook volgens hom nie mēer vryheid onder 'n NP-regering wees nie aangesien die Unie reeds 'n groot mate van vryheid onder Britse heerskappy geniet het.⁹³⁾

Met die beëindiging van die Tweede Wêreldoorlog (1945) het die toestroming van mynwerkers na die Blyvooruitzicht-, Wes-Driefontein- en Doornfonteinmyn die getal kiesers in die kiesafdeling laat vermeerder.⁹⁴⁾ Smuts se Wet op Grondbesit van Asiate en Verteenwoordiging van Indiërs

89) *Potchefstroom Herald and Western Gazette*, 3.11.1939, p.3.

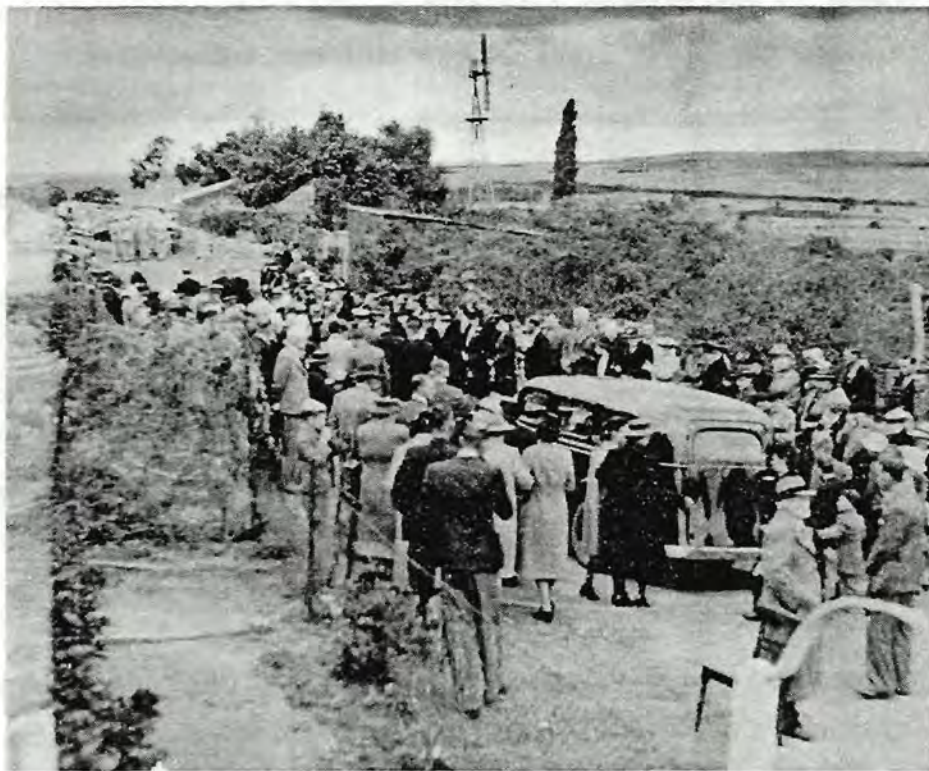
90) *Potchefstroom Herald en Western Gazette*, 6.8.1943, p.4.

91) B.M. Schoeman, *Parlementêre verkiesings in Suid-Afrika, 1910-1976*, p.260.

92) *Potchefstroom Herald and Western Gazette*, 21.4.1944, p.2.

93) *Potchefstroom Herald and Western Gazette*, 26.4.1944, p.7.

94) W. Hagan-Watson, "Down memory lane ...", p.53.

WOLMARANS SE BEGRAFNIS, 1948

Foto: B.J.J. Vermaas Jr. (Fochville)

in die regering het gelei tot ontevredenheid by die opposisie en verdeeldheid onder die kiesers. Die Indiërs was hierdeur nog nie tevrede gestel nie en boonop het die Swartmense se Verteenwoordigende Raad (wat in 1936 ingestel is) geweier om langer met die regering saam te werk. Dit het gelei tot toenemende rassesspanning.⁹⁵⁾ In die Losberg-kiesafdeling is die situasie vererger toe Wolmarans in 1947 openlik sy teenkanting teen die VP se Kleurbeleid bekend gemaak het en besluit het om as lid van dié party te bedank.⁹⁶⁾ Teen die verwagting in, maar moontlik met die wete dat daar wel 'n algemene verkiesing in 1948 gehou sou word, het die afdelingsbestuur van die VP 'n eenparige mosie van vertroue in Wolmarans gestel en hom gevra om die kiesafdeling steeds te verteenwoordig sodat 'n tussenverkiesing nie uitgeskryf hoef te word nie.⁹⁷⁾

Wolmarans se bedanking as lid van die VP het wye reaksie uitgelok. Oor die algemeen het die NP-ondersteuners regoor die land sy uitlatings verwelkom en hulle laat glo dat die Blanke beskawing in Suid-Afrika in gevaar was en te veel op Swart onderwys spandeer is. Die VP-ondersteuners in Losberg het egter nie Wolmarans se uitlatings aanvaar terwyl hy steeds dié kiesafdeling verteenwoordig het nie. Onder aanvoering van G. Davidtz, 'n lid van die VP se distrikskomitee, is Wolmarans gevra om as LV van die kiesafdeling te bedank. Hierdie versoek het Wolmarans egter van die hand gewys en steeds voortgegaan om die VP se beleid te kritiseer.⁹⁸⁾

Vanweë sy Kleurbeleid het die minister van Finansies, J.H. Hofmeyr, ook onder Wolmarans se kritiek deurgeloop. Hofmeyr wou daarop 'n vergadering op Fochville toespreek om sy siening van die Kleurbeleid uiteen

95) B.J. Liebenberg, "Van die statuut van Westminster tot die Republiek van Suid-Afrika ..." in C.F.J. Muller (red.), *500 jaar Suid-Afrikaanse geskiedenis*, p.387.

96) *Potchefstroom Herald and Western Gazette*, 3.6.1947, p.9.

97) *Potchefstroom Herald and Western Gazette*, 27.6.1947, p.3.

98) *Potchefstroom Herald and Western Gazette*, 4.8.1947, p.9. Die koerant verwys byvoorbeeld na die dekking wat sy toespraak in etlike ander koerante gekry het.

te sit. Die vergadering op 12 September 1947 is egter deur Wolmarans, studente en plaaslike NP-ondersteuners ontwrig en die voorsitter, kolonel Rood (LV van Vereeniging), is gedwing om die vergadering te verdaag.⁹⁹⁾

In 1948 het die Afbakeningskommissie, met die oog op die verkiesing in Mei, die grootte van alle kiesafdelings weer in oënskou geneem. Daar is besluit om stembdistrikte nommers 289, 459 en 457 (2 928 kiesers) van die steeds groeiende Losberg-kiesafdeling weg te neem en by die van kiesafdelings in die Witwatersrand te voeg.¹⁰⁰⁾

In Wolmarans se plek is die regsgeleerde, B. Bekker (seun van die voormalige administrateur van Transvaal, S. Bekker), as kandidaat vir die VP genomineer.¹⁰¹⁾ Wolmarans sowel as G.P. Brits, wat weer tot die politiek toegetree het, is as HNP-kandidate genomineer. Die meerderheid het Brits verkies. Wolmarans het waarskynlik steun verloor na aanleiding van die Hofmeyr-voorval op Fochville.¹⁰²⁾ J.B. Wolmarans se omstrede en aktiewe politieke loopbaan is kort na Brits se nominasie deur sy skielike dood op 22 April beëindig.¹⁰³⁾

Alhoewel Bekker beskou is as 'n gewilde keuse vir die VP,¹⁰⁴⁾ het die na-oorlogse politieke toestand en toenemende kritiek op die kleurbeleid Brits in Mei 1948 die verkiesing laat wen met 'n meerderheid van 971 stemme (4 212 teen 3 751).¹⁰⁵⁾

Die 1948-verkiesing het 'n dramatiese wending in die politieke geskiedenis van Suid-Afrika gebring. Smuts was verplig om te bedank na die HNP se oorwinning en dr. D.F. Malan, leier van die HNP, is gevra om 'n nuwe regering saam te stel.

99) *Potchefstroom Herald and Western Gazette*, 19.9.1947, p.9.

100) *Report of the Transvaal constituencies Delimitation Commission*, 1947, p.62. Vergelyk ook *Staatskoerant van die Unie van Suid-Afrika* nr. 3931, 13.2.1948, p.2.

101) *Potchefstroom Herald and Western Gazette*, 26.3.1948, p.6.

102) *Potchefstroom Herald and Western Gazette*, 2.4.1948, p.5.

103) *Potchefstroom Herald and Western Gazette*, 23.4.1948, p.2.

104) *Potchefstroom Herald and Western Gazette*, 26.3.1948, p.6.

105) B.M. Schoeman, *Parlementêre verkiesings in Suid-Afrika, 1910-1976*, p.291.

Hiermee het 'n nuwe tydvak vir die Unie aangebreek. Dit blyk dat die politieke denkpatroon in die Gatsrand teen 1948 oorwegend die van die NP was wat later die apartheidsbeleid sou implementeer en gestrewe het na die verkryging van 'n Republiek.